

♦જોડણી♦

આ ઈ.બુકમાં માત્ર એક જ 'ઈ'–'ઉ'વાપર્યા છે.

July 22, 2018

VISIT…

LANZAROTE

Caliente.COM

'જીપ્સીની ડાયરી'–'Jipsini Diary'

'એક સૈનીકની નોંધપોથી'–'Ek Sainikni Nondhpothi'

લેખક : કૅપ્ટન નરેન્દ્ર ફણસે Author : Captain Narendra Fanse

●સમ્પાદક–પ્રકાશક●

ડૉ. શશીકાન્ત શાહ

35, આવીષ્કાર રો હાઉસ, તાડવાડી,

રાંદેર રોડ, સુરત – 395009

સમ્પર્ક : 0261 – 2776011

મોબાઈલ : 98252 33110

ઈ.મેઈલ : sgshah57@yahoo.co.in

●આવૃત્તી પહેલી● પ્રત : 1500, 11 માર્ચ, 2018

●મુદ્રક●

પ્રોગ્રેસીવ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ

શીવરામ ડાઈંગની ગલી,

ખટોદરા ઈન્ડસ્ટ્રીયલ એસ્ટેટ, ખટોદરા,

સુરત – 395002 ફોન : 0261 – 263 1700

(A page for eBook)

eBook : 'Jipsini Diary' – 'Ek Sainikni Nondhpothi'

By Captain Narendra Fanse

●સમ્પાદક–પ્રકાશક●

ડૉ. શશીકાન્ત શાહ

35, આવીષ્કાર રો હાઉસ, તાડવાડી, રાંદેર રોડ, સુરત – 395009

સમ્પર્ક : 0261–2776011 મોબાઈલ : 9825233110

મુલ્ય : સૈનીકોને આદર અને સન્માન એ જ મુલ્ય..

●ઈ.બુક પ્રકાશક●

મણી મારુ,

405, સરગમ એપાર્ટમેન્ટ, કૃષી યુનીવર્સીટી સામે, નવસારી.

પોસ્ટ : એરુ એ. સી.–396450 સેલફોન : 9537 88 00 66

ઈ.મેઈલ : govindmaru@gmail.com

●પ્રુફવાચન સૌજન્ય●

ઉત્તમ ગજ્જર

ગુરુનગર, વરાછા રોડ, સુરત– 395 006

ફોન : 0261–255 3591 ઈ.મેઈલ : uttamgajjar@gmail.com

♦ઈ.બુક અક્ષરાંકન♦

'મણી મારુ' પ્રકાશનવતી : ગોવીન્દ મારુ 'અભીવ્યક્તી'

સેલફોન : 9537 88 00 66 ઈ.મેઈલ : govindmaru@gmail.com

•સૌજન્ય•

કમુબહેન નાથુભાઈ દેસાઈ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
મુ. કરમલા તા. ઓલપાડ જી. સુરતના સૌજન્યથી... 250 કૉપી

શ્રીમતી સુમીત્રાબહેન મોહનભાઈ રુઘનાથજી
નાયક પરીવાર તરફથી... 250 કૉપી

સ્વ. શાંતાબહેન ભીમભાઈ નાયકના પુણ્ય સ્મરણાર્થે
હસ્તક હસમુખરાય બી. નાયક પરીવાર તરફથી... 250 કૉપી

સ્વ. આશાબહેન બાલુભાઈ પટેલના પુણ્ય સ્મરણાર્થે
હસ્તક શ્રી બાલુભાઈ પટેલ અને પરીવારજનો તરફથી... 250 કૉપી

સ્વ. નાનાલાલ ગુલાબદાસ શાહ અને
સ્વ. કલાવતીબહેન નાનાલાલ શાહના પુણ્ય સ્મરણાર્થે
હસ્તક કીર્તીકુમાર નાનાલાલ શાહ (બૌધાન)
તથા પરીવારજનો તરફથી... 250 કૉપી

સ્વ. કીશોરચન્દ્ર નાનાલાલ શેઠ અને
સ્વ. ઈન્દીરાબહેન નાનાલાલ શેઠના પુણ્ય સ્મરણાર્થે
હસ્તક ગૌરાંગ કીશોરચન્દ્ર શેઠ અને
પરીવારજનો (બૌધાન) તરફથી... 250 કૉપી

અનુક્રમણીકા

'લેખનું શીર્ષક' કૉલમમાં આપની પસન્દગીના લેખ પર ક્લીક કરતાં જ, તે લેખનું પાનું ખુલશે. એ જ પ્રમાણે દરેક લેખમાં જે તે 'લેખના શીર્ષક' નીચેના બોક્સ આઈટમની નીચે જમણી બાજુએ લખવામાં આવેલ 'અનુક્રમણીકા' શબ્દ પર ક્લીક કરતાં જ આ અનુક્રમણીકા ખુલશે. આ સુવીધાનો લાભ લેવા વાચકોને વીનન્તી છે.

I

ઈ.બુક્સના પ્રાગટ્ય અવસરે

અનુક્રમણીકા

'સંતાનોમાં સંસ્કારસીંચન', 'જીપ્સીની ડાયરી – એક સૈનીકની નોંધપોથી', 'મૃત્યુમીમાંસા' અને 'આ અમેરીકા છે!' એ શીર્ષક હેઠળની મારી ચાર પુસ્તીકાઓ પ્રસીદ્ધ થઈ. ત્યાર પછી વીદેશસ્થીત મીત્રો તરફથી 'એ પુસ્તીકાઓ અમારા સુધી નહીં પહોંચાડો?' એવી વીનન્તીઓ પ્રાપ્ત થવા માંડી. પુસ્તકોને વીદેશસ્થીત મીત્રો સુધી પહોંચાડવાનું કામ ખર્ચાળ અને કષ્ટસાધ્ય છે.

દરમીયાનમાં ઈ.બુક્સના પ્રકાશન માટે ગુજરાતી સાહીત્ય–જગતમાં લોકપ્રીય થયેલા શ્રી. ઉત્તમ ગજ્જર અને શ્રી. ગોવીન્દ મારુએ ચારમાંનાં ત્રણ પુસ્તકોને 'ઈ.બુક'માં ઢાળવાની લાગણી મારી સમક્ષ વ્યક્ત કરી. શ્રી. ઉત્તમભાઈ 'સન્ડે ઈ.મહેફીલ' દ્વારા વીશ્વભરના વાચકોને છેલ્લાં 14 વર્ષથી ઉત્તમ સાહીત્ય વહેંચી રહ્યા છે અને એમનું કામ વ્યાપક

લોકચાહના પામ્યું છે. શ્રી. ગોવીન્દભાઈ પણ છેલ્લાં 10 વર્ષથી સમાજમાં વ્યાપ્ત વહેમ, અન્ધશ્રદ્ધા સામે લોકજાગૃતી માટે પોતાના 'અભીવ્યક્તી' બ્લૉગ તેમ જ 'મણી મારુ પ્રકાશન' દ્વારા ઉત્તમ પુસ્તકોની 'ઈ.બુક્સ'નું નીર્માણ કરી રૅશનલ અને સદ્વીચારોને વીશ્વવાચકો સુધી પહોંચાડવાનું મંગલ કાર્ય કરી રહ્યા છે.

આ બન્ને મહાનુભાવોના અનુભવસીદ્ધ પ્રયત્નો થકી નીર્માણ પામેલી 'સંતાનોમાં સંસ્કારસીંચન', 'જીપ્સીની ડાયરી – એક સૈનીકની નોંધપોથી' અને 'મૃત્યુમીમાંસા' 'ઈ.બુક્સ'નું લોકાર્પણ થઈ રહ્યું છે, તેથી હું આનન્દની લાગણી અનુભવું છું.

મારી જીવનોપયોગી પુસ્તીકાઓ રાષ્ટ્રીય સરહદો ઓળંગીને, વીદેશોના વીચારપ્રેમી સાહીત્યરસીકો સુધી પહોંચશે તેનો સઘળો યશ ઉત્તમભાઈ અને ગોવીન્દભાઈને ફાળે જાય છે. એમણે આ પુર્વે મારી પુસ્તીકાઓ : 'આનન્દનું આકાશ', 'આનન્દની ખોજ', 'ટીન–એજ'માં બોયફ્રેન્ડથી સાવધાન', 'જીન્દગી કઈ રીતે જીવશો?' અને 'સમ્બન્ધમીમાંસા' પણ 'ઈ.બુક'માં રુપાન્તરીત કરી હતી. આ

પાંચેય પુસ્તીકાઓ વીશ્વના હજારો વાચકો સુધી પહોંચી છે જેની સાભાર નોંધ લઉં છું.

અમેરીકામાં લોકપ્રીય સામયીક 'ગુજરાત દર્પણ'ના ઈસલીન, ન્યુ જર્સીમાં, આવેલા સભાગૃહમાં મારી ત્રણેય ઈ.બુક્સનો લોકાર્પણ વીધી તા. 22 જુલાઈ, 2018ના દીવસે સમ્પન્ન થાય તે માટેની અનુકુળતા કરી આપવા માટે 'ગુજરાત દર્પણ'ના સુત્રધાર આદરણીય શ્રી. સુભાષ શાહનો હું હૃદયપુર્વક આભાર માનું છું.

વીશ્વભરના વીચારપ્રેમી વાચકમીત્રો તરફથી મારી આ ત્રણેય 'ઈ.બુક્સ'ને પણ અગાઉની જેમ જ ઉષ્માપુર્ણ આવકાર મળશે એવી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરું છું.

–શશીકાંત શાહ

ન્યુ જર્સી, અમેરીકા

જુલાઈ 10, 2018

II

દીલની વાતો

અનુક્રમણીકા

‘ગુજરાતમીત્ર’ની ‘માણસ નામે ક્ષીતીજ’ કૉલમમાં ‘જીપ્સીની ડાયરી – એક સૈનીકની નોંધપોથી’ પ્રસીદ્ધ થતી ગઈ તેમ તેમ વાચકો તરફથી વીનન્તી આવવા માંડી; ‘અમને આ બધા લેખોની પુસ્તીકા મળે એવું કરજો.’ પ્રીય વાચકોની માગણીને કંઈ રીતે ઈન્કારી શકાય? આપ સૌ વાચકોને ‘જીપ્સીની ડાયરી – એક સૈનીકની નોંધપોથી’ને આધારે સમ્પાદીત થયેલી પુસ્તીકા સમર્પીત કરતાં **આનન્દની લાગણી** અનુભવું છું.

મારું બાવીસમું પુસ્તક પ્રગટ થઈ રહ્યું છે ત્યારે મારા **ગુરુવર્ય આદરણીય** ડૉ. ગુણવંત શાહસાહેબને તથા ડૉ. ભગવતીકુમાર શર્માને **કૃતજ્ઞતા** સાથે **વન્દન** પાઠવું છું.

'ગુજરાતમીત્ર'ની મારી બન્ને કૉલમોને અનહદ પ્રેમ અને આવકાર આપનારા પ્રીય વાચકમીત્રોનો હૃદયપુર્વક આભાર માનું છું.

'ગુજરાતમીત્ર'એ મારામાં વીશ્વાસ મુકીને મને કૉલમ લખવાની તક આપી તે માટે આદરણીય શ્રી ભરતભાઈ રેશમવાળાનો, કેતકીબહેન રેશમવાળાનો અને 'ગુજરાતમીત્ર' પરીવારનો ભાવપુર્વક ઋણસ્વીકાર કરું છું.

આ પુસ્તીકાને પુરસ્કૃત કરનાર સૌ સહૃદયી ઉદારદીલ મીત્રો પ્રત્યે ઉંડા આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

...ડૉ. શશીકાંત શાહ
35, આવીષ્કાર રો હાઉસ,
તાડવાડી, રાંદેર રોડ,
સુરત – 395 009
મોબાઈલ : 98252 33110
ઈ.મેલ :sgshah57@yahoo.co.in

III

ૠણસ્વીકાર

●કૅપ્ટન નરેન્દ્ર ફણસેએ એમના પુસ્તક ‘જીપ્સીની ડાયરી – એક સૈનીકની નોંધપોથી’ના કેટલાક અંશો ‘ગુજરાતમીત્ર’માં પ્રસીદ્ધ કરવાની અનુમતી આપી તે માટે એમનો **હૃદયપુર્વક આભાર** માનું છું.

●જીપ્સીની ડાયરી એક સૈનીકની નોંધપોથીનો સૌ પ્રથમ પરીચય કરાવનાર અને એ પુસ્તક અંગે ‘ગુજરાતમીત્ર’માં કંઈક લખવા માટેની પ્રેરણા આપનાર અમેરીકાસ્થીત વડીલમીત્ર શ્રી હરનીશ જાનીનો **હૃદયપુર્વક આભાર** માનું છું.

●આ પુસ્તીકાની રચના દરમીયાન અનેક રીતે મદદ અને માર્ગદર્શન આપવા માટે વડીલમીત્ર શ્રી ઉત્તમ ગજ્જરનો **હૃદયપુર્વક આભાર** માનું છું.

●પુસ્તક પ્રકાશન દરમીયાન મારી પડખે ઉભા રહેવા માટે મારા પ્રીય વીદ્યાર્થી અને મીત્ર ડૉ. ઈન્તેખાબ અનસારીનો **હૃદયપુર્વક આભાર** માનું છું.

●ત્રણ પુસ્તીકીઓના સમ્પાદન દરમીયાન મને સતત માર્ગદર્શન અને હુંફ આપવા માટે પત્ની કુમુદનો આભાર માનવાની ગુસ્તાખી કરતો નથી. એ ઔપચારીકતા તેને જરુર નહીં જ ગમે.

–શશીકાંત શાહ

અનુક્રમણીકા

1

ભારતનાં ચીન અને પાકીસ્તાન સાથેનાં યુદ્ધોની રસપ્રદ વાતો

'અમેરીકાના પ્રસીદ્ધ સાહીત્યકાર શ્રી હરનીશ જાનીએ કૅપ્ટન નરેન્દ્ર દ્વારા લખાયેલું પુસ્તક 'જીપ્સીની ડાયરી–એક સૈનીકની નોંધપોથી' આપીને કહ્યું, 'વર્ગીસ કુરીયન તથા ડૉ. નીતુ માંડકેની જેમ કૅપ્ટન નરેન્દ્રની આ યુદ્ધકથાને પણ તમારી કૉલમના સુજ્ઞ વાચકો સુધી પહોંચાડો તો આપણા રાષ્ટ્ર માટે લડતા એક પરાક્રમી સૈનીકનો પરીચય સૌને થઈ શકે.' કૅપ્ટન નરેન્દ્ર સાથે ફોન પર વાતો કર્યા પછી સમજાયું કે દેશ માટે શહીદ થવાની તૈયારી સાથે દુશ્મન રાષ્ટ્ર સામે લડતા યોદ્ધામાં કેવી ખુમારી હોય છે. નરેન્દ્રભાઈ પાસે મીલીટરીમાં સેવા આપી તે સમયના રોમાંચક અનુભવો છે જેના પરથી એક દર્શનીય ફીલ્મ બની શકે.'

અનુક્રમણીકા

અમેરીકાની મુલાકાત દરમીયાન મીત્ર હરનીશ જાનીએ કૅપ્ટન નરેન્દ્ર લીખીત 'જીપ્સીની ડાયરી–એક સૈનીકની નોંધપોથી' પુસ્તક ભેટમાં આપીને કહ્યું, 'એક બહાદુર સૈનીકના પરાક્રમની આ બધી વાતો રોમાંચક છે. તમારી કૉલમના વાચકો સુધી પહોંચાડવા જેવી છે.' 2013માં એ ડાયરી વંચાઈ ગયા પછી 2017ના નવેમ્બરમાં પુનઃ એ પુસ્તકનું અધ્યયન કર્યું અને તેના ફ્લસ્વરુપે આજે આપણે ભારતનાં ચીન અને પાકીસ્તાન સાથેનાં યુદ્ધોની રોમાંચક કથા શરુ કરી રહ્યા છીએ.

કૅપ્ટન નરેન્દ્રના બનેવી અમદાવાદમાં મીલીટરી એન્જીનીયરીંગ સર્વીસીઝમાં કાર્યરત હતા. નરેન્દ્રભાઈની ઉમ્મર ત્યારે અઠ્ઠાવીસ વર્ષ હતી. એમણે હજુ લગ્ન નહોતાં કર્યાં. માતાના આશીર્વાદ લઈને એમણે સૈનીક બનવા માટે અરજી મોકલી આપી. પોતાની રણકથાને એમણે 'જીપ્સીની ડાયરી' જેવું અજાયબ નામ કેમ આપ્યું તે સન્દર્ભે નરેન્દ્રજી લખે છે. 'હું જ્યારે પાંચ કે છ વર્ષનો હતો ત્યારે છરી–ચપ્પુની ધાર કાઢવા સ્ત્રીઓ આવતી. હું બાને પુછતો, 'આ બાઈઓ કોણ હતી, બા?' બા કહેતી, 'દીકરા આ બધા જીપ્સી કોમનાં લોકો છે, વણજારા. તેમનું કોઈ ઠેકાણું નહીં. ઉંટ પર સામાન લાદી તેઓ દેશ–પરદેશ ભટકતાં હોય છે.' મારા વીચારોનાં વલય કોણ જાણે, પેલી સ્ત્રીઓ સુધી પહોંચી ગયાં કે કેમ અને તેમણે જીપ્સીનો જાદુ મારા પર ચલાવ્યો, તે સમયથી

હું તેમના કબીલાના વીખુટા પડેલા સભ્યની જેમ મંજીલની શોધમાં ભટકતો રહ્યો છું. દેશ તથા પરદેશમાં ચાલી રહેલી મારી યાત્રા ક્યાં અને ક્યારે પુરી થશે તે કહેવું અશક્ય છે.' સૈનીક તરીકે અનેક ઠેકાણે રઝળપાટ કરી ચુકેલા નરેન્દ્રજીએ 'જીપ્સીની ડાયરી' લખવાનો પ્રારમ્ભ 2008ના અન્ત ભાગમાં કર્યો. આ ડાયરી લખાતી ગઈ તેમ તેમ એમના બ્લૉગ (http://captnarendra.blogspot.com)પર પ્રસીદ્ધ થતી ગઈ. 1965 અને 1971નાં યુદ્ધોનો આંખો દેખ્યો અહેવાલ મીત્રોને ગમી ગયો અને સૌના આગ્રહથી પુસ્તક પ્રસીદ્ધ થયું. 'યુદ્ધસ્ય કથાઃ રમ્યાઃ' એ ઉક્તી અનુસાર યુદ્ધની વાતોનો રોમાંચ સૌ વાચકોને સ્પર્શી જાય છે.

કૅપ્ટન નરેન્દ્ર જીવન વીમા નીગમની સેવાથી સન્તુષ્ટ નહોતા એટલે એમણે ઈમરજન્સી કમીશન્ડ ઑફીસરની જગ્યા પર પસન્દગી પામવા અરજી કરી. કૅપ્ટનના માથે વીધવા માતા અને બે અપરીણીત બહેનોની જવાબદારી હતી; છતાં ચીન સાથેનું 1962નું યુદ્ધ જોયા પછી એમણે પોતાના થોડાક મીત્રો સાથે લશ્કરમાં જોડાવાનો નીર્ણય કરી લીધો. યુદ્ધ પછીની દેશની સ્થીતી કેવી હતી? 'આપણા સૈનીકો અનેક પ્રતીકુળતાઓ વચ્ચે વીરતાપુર્વક લડ્યા; પણ હારનો સામનો કરવો પડ્યો. જનરલ કૌલે રાજપુરુષોને ખુશ કરવા માટે રણબંકા ભારતીય સૈનીકોનું

બલીદાન આપ્યું હતું. ઘણા સૈનીકો અપુરતા ગરમ કપડાંને કારણે ફ્રૉસ્ટ–બાઈટ(frost bight)નો ભોગ બન્યા અને તેમને હાથ અથવા પગ ગુમાવવા પડ્યા હતા. અનેક સૈનીકો ઘાયલ થયા અને તેમને યુદ્ધબન્દી બનાવી ચીનાઓ તેમને તીબેટની રુક્ષ જેલોમાં લઈ ગયા. બ્રીગેડીયર દળવીને એકાકી કોટડીમાં કેદી તરીકે રાખ્યા. ચીનના જેલરો આપણા અફસરો અને જવાનોની હાંસી ઉડાવતા હતા અને આપણા નેતાઓની ટીખળ કરી તેમના આત્મબળનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. ભારત ચીન યુદ્ધનું સકારાત્મક પરીણામ એ આવ્યું કે તેણે દેશને ઘેરી ઉંઘમાંથી જગાડ્યો. નમાલા રાજપુરુષો તથા ખુશામતખોર જનરલો ખુલ્લા પડ્યા. કૃષ્ણ મેનને રાજીનામું આપવું પડ્યું. જનરલ કૌલને ફરજીયાત નીવૃત્ત કરવામાં આવ્યા. જનતા પોતાની ક્રીયાહીન અને આત્મસન્તુષ્ટ વૃત્તીમાંથી જાગૃત થઈ.' આ સંજોગોને અનુલક્ષીને એમને ઈન્ટરવ્યુ માટે બોલાવવામાં આવ્યા. ઈન્ટરવ્યુમાં દસ–અગીયાર યુવાનો આવ્યા હતા. એમનો ઈન્ટરવ્યુ વીસ મીનીટ ચાલ્યો. બે અઠવાડીયા પછી નરેન્દ્રભાઈને અમદાવાદની મીલીટરી હૉસ્પીટલમાં પ્રાથમીક દાક્તરી તપાસ માટે બોલાવવામાં આવ્યા, જેમાં તેઓ પાસ થઈ ગયા. ખરી મુંઝવણ મીલીટરીમાં જોડાવા માટે વીધવા માતાની મંજુરી મેળવવા અંગે હતી. જ્યારે યુવાન નરેન્દ્રે માતા સમક્ષ લશ્કરમાં જોડાવાનો પ્રસ્તાવ મુક્યો ત્યારે એમને શો જવાબ મળ્યો?

તેઓ લખે છે, મારી વાત સાંભળી તેઓ એક ક્ષણ શાન્ત રહ્યાં. તેમની આંખ ભીંજાઈ આવી. મારા ખભા પર હાથ મુકી તેમણે ગદ્ગદ્ સ્વરે કહ્યું, 'ભાઈ, તારી વાત બરાબર છે. સેનામાં જોડાવાની તારી અન્તરની ઈચ્છા હોય તો હું આડે નહીં આવું. મારો તો તું આધાર છે. તેમ છતાં દેશની સેવા કરવા માટે તું મોરચા પર જઈશ તો વીરપુત્રની માતા તરીકે મને ગૌરવની લાગણી થશે. તું ખુશીથી જા.'

થોડાક જોખમી અને વણખેડેલા માર્ગે આગળ વધવા ઈચ્છતા યુવામીત્રોને નીરુત્સાહ કરી બેસાડી દેનારા હીતશત્રુઓની સમાજમાં ખોટ નથી. નરેન્દ્રભાઈને પણ પ્રાથમીક ઈન્ટરવ્યુ પછીના ત્રણ મહીનામાં આવા જ અનુભવો થતા રહ્યા. કૅપ્ટન નરેન્દ્ર નોંધે છે, 'પ્રાથમીક ઈન્ટરવ્યુ પછીના ત્રણ મહીના મારા માટે ખરી કસોટી સમાન નીવડ્યા. આ સમય દરમીયાન મારા કેટલાક મીત્રોએ સાંભળેલી અફવાઓના આધાર પર મને મીલીટરીમાં ન જવા માટે સલાહ આપી. રીલીફરોડ પર આવેલ એક સીનેમા થીયેટરના મૅનેજરને ઈમરજન્સી કમીશન માટે સીલેક્ટ કરવામાં આવ્યા હતા. તેમનાથી સખત ટ્રેનીંગ જીરવાઈ નહીં. એક અઠવાડીયામાં જ તેઓ ઘરે પાછા આવી ગયા. આવા જ સમાચાર મેં ગુજરાતમાંથી અફસરની ભરતી માટે ગયેલા અન્ય યુવાનો વીશે સાંભળ્યા. ઑફીસના કેટલાક લોકો તો એવું કહેવા લાગ્યા, 'ભાઈ,

આપણા લોકોનું કામ નથી. ઑફીસર બનવા જાવ તો છો, જો અડધેથી પાછા આવશો તો કોઈને મોઢું દેખાડવાને લાયક નહીં રહો! માર્ગમાં અડચણો ઉભી કરનારા લોકોની સમાજમાં કમી નથી હોતી. આ બધા માહોલની વચ્ચે નરેન્દ્રભાઈને આર્મી હેડક્વાર્ટર્સનો પત્ર મળ્યો. તેમને જબલપુરના સર્વીસીઝ સીલેક્શન બોર્ડમાં અન્તીમ સીલેક્શન માટે બોલાવવામાં આવ્યા હતા. પત્રની સાથે ઉપલા વર્ગનો રેલવે પાસ હતો. જબલપુર જવાનો હુકમ મળવાથી એમનો ઉત્સાહ વધ્યો અને એમણે 'પસન્દગી–યુદ્ધ'નો છેલ્લો કોઠો ભેદવા માટેની તૈયારીઓ શરૂ કરી દીધી. જ્યારે તેઓ જબલપુર પહોંચ્યા ત્યારે વેઈટીંગ રુમમાં કેટલાક અસફળ થઈ ઘરે પાછા જવા નીકળેલા ઉમેદવારો મળ્યા. તેઓ મને નીરુત્સાહ કરતા ગયા.' કૅપ્ટન નરેન્દ્ર લખે છે; 'પરન્તુ તેમના ગયા બાદ વેઈટીંગ રુમમાં શાન્ત બેઠેલા એક પંજાબી યુવાને મને પાસે બોલાવીને કહ્યું, 'સુનો યાર, નાહીમ્મત કરનેવાલે લોગોંકી ઈસ દુનીયામેં કમી નહીં. તુમ સીર્ફ પોઝીટીવ ઍટીટ્યુડ રખના. જો ભી પુછા જાય, હીમ્મત સે પોઝીટીવ જવાબ દેના, ફોજ કો હીમ્મત સે લીડ કરનેવાલા અફસર ચાહીયે. લીડરશીપ પ્લાનીંગ કી કોઈ ભી ટેસ્ટ હો, હમ્મેશાં આગે રહેના. યે બાત યાદ રખોગે તો તુમ્હેં સીલેક્ટ હોને સે કોઈ નહીં રોક શકતા!'

મેઘધનુષ

'આપણા જીવનમાં અનેક વ્યક્તીઓ આવે છે. તેમાંના કેટલાક લોકો આપણી વ્યક્ત કે અવ્યક્ત પણ તીવ્રતાથી ભાસતી આવશ્યક્તા પુરી પાડવા આવે છે. જાણે મુશ્કેલીની ઘડીમાં આપણે પરમાત્મા પાસે કરેલી પ્રાર્થનાના જવાબમાં ન આવ્યા હોય! કેટલાક આપણા જીવનના કાળચક્રની એકાદ ઋતુ પુરતો સંગાથ આપી, આપણી સાથેનાં પાંચ–સાત વર્ષના સહવાસમાં આપણને અનુપમ શાંતી, અપુર્વ આનન્દ અને ખુશીની અનેક પળો આપવા આવતા હોય છે. અણજાણ રીતે તેઓ આપણને એક નવી વીદ્યા, કળા શીખવી, જીવનમાં એક નવો દૃષ્ટીકોણ કેળવી આપતા હોય છે. આપણા જીવનમાં ફક્ત થોડી જ વ્યક્તીઓ જીવનભરનો સાથ આપવા માટે આવે છે. તેમની સંવેદનશીલતા અને તેમના ભાવાત્મક અનુબંધ પર આપણા જીવનના પાયા મજબુત થઈ તેના પર આપણા જીવનનું ચણતર થતું હોય છે.'

–કેપ્ટન નરેન્દ્ર

2

ભારત–ચીન યુદ્ધ (1962)માં ભારતનો પરાજય

*'કૅપ્ટન નરેન્દ્રે ભારત–ચીન વચ્ચે **1962**માં લડાયેલા યુદ્ધની માહીતીપ્રદ સમીક્ષા હાથ ધરીને 'જીપ્સીની ડાયરી'નો પ્રારમ્ભ કર્યો. ભારતીય સૈન્યને યુદ્ધ માટે જરુરી સાધનસામગ્રી આપ્યા વગર હારવા માટેના યુદ્ધમાં ધકેલી દેવાની ભુલ મૅજર જનરલ કૌલે કરી. તેઓ નહેરુના પ્રીયપાત્ર બની ગયા હતા. નહેરુ પ્રત્યેની સેવા પરાયણતાના ઈનામ તરીકે તેમના કરતાં વધુ કાબેલ અને રણભુમીમાં શૌર્ય બતાવી ચુકેલા અન્ય જનરલોને સુપર સીડ કરી નહેરુએ તેમને લેફ્ટનન્ટ જનરલનું પ્રમોશન આપ્યું અને પુર્વ ભારતની સેના – IV Corpsના સેનાપતી બનાવ્યા. જનરલ કૌલનું હેડક્વાર્ટર્સ શીલોંગ હતું, જો કે પંડીત નહેરુની સેવા કરવા માટે તેઓ મોટા ભાગનો સમય દીલ્હીમાં જ વ્યતીત કરતા રહ્યા.'*

અનુક્રમણીકા

ચીન એક તરફ ‘ભાઈ ભાઈ’ની ઘોષણા કરતું રહ્યું અને બીજી તરફ તે ભારત–ચીનની સીમા પર સેનાનો ખડકલો કરતું હતું. જ્યારે તેમની યુદ્ધ માટેની તૈયારી પુરી થઈ, તેમણે ભારત સાથેની સીમા રેખા મૅકમેહન લાઈનને નામંજુર કરી. આ જાણે ઓછું હોય, અરુણાચલ ચીનનો ભાગ છે એવો દાવો કર્યો. આમ ચીનની વધતી જતી આક્રમકતાને ધ્યાનમાં રાખી, આર્મી હેડક્વાર્ટર્સે ભારતના પુર્વ ક્ષેત્રમાં બહાદુર અને ખુનખાર યોદ્ધાઓની આ ડીવીઝનને તેની પુરાણી ખ્યાતીને ધ્યાનમાં લઈ પર્વતીય ક્ષેત્રમાં મોકલવાનું નક્કી કર્યું.

કોઈ પણ યુદ્ધક્ષેત્રમાં સેનાને મોકલવામાં આવે તે પહેલાં તેના સૈનીકોને સમ્બન્ધીત ક્ષેત્રનું ભુમીતળ, આબોહવા તથા ત્યાં કોઈ અભીયાન કરવું પડે તો તે કુશળતાપુર્વક કરી શકાય તે માટે તેમને acclimatization (ત્યાંના હવામાન, ભુતળ અને કઠીનતમ ગણાતા પ્રેદેશમાં રહેવાની અને યુદ્ધ કરવાની તૈયારીનું ક્રમબદ્ધ નીયોજન) કરવા માટે એવા જ સ્થળે મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં ગયા બાદ નક્કી કરાયેલા ક્ષેત્રમાં કરવી પડે તેવી યુદ્ધની ગતીવીધીઓનો સઘન અભ્યાસ કરવા માટેનું પ્રશીક્ષણ આપવા ઉપરાંત તેમને આધુનીક શસ્ત્રો તથા આબોહવા અને અન્ય પ્રાકૃતીક પરીસ્થીતીને અનુકુળ પોશાક તથા ઉપકરણો પ્રાપ્ત

કરાવી આપવાની જવાબદારી સેનાપતીની હોય છે. જનરલ કૌલે પોતાની સેનાને હીમાલયની ગીરીકંદરાઓમાં રહેવાનો અભ્યાસ, ત્યાં સંદેશ–સંચાર અને યુદ્ધની સ્થીતીનો અભ્યાસ કરાવવાને બદલે ડીવીઝનને શીલોંગમાં બાંધકામ કરવાનું કામ સોંપ્યું. આ સમય એવો હતો જ્યારે ચીન 'હીંદી–ચીની ભાઈ–ભાઈ'ની ઘોષણા પુરજોશમાં પોકારતું હતું; પણ છાની રીતે ભારતની સીમા પર 'લાલ સેના' (રેડ આર્મી)નો ખડકલો કરી રહ્યું હતું. ભારતના કમનસીબે આપણા સર્વોપરી નેતા પોતાની 'હીંદી–ચીની ભાઈ–ભાઈ'ની સ્વપ્નસૃષ્ટીમાં રાચતા રહ્યા. ચીનના મૈત્રીના દાવા પાછળ રહેલી પોકળતા જોવાની ક્ષમતા તેઓ ગુમાવી ચુક્યા હતા.

ભારત–ચીનની લડાઈ વીશે અનેક પુસ્તકો લખાયાં છે. જનરલ કૌલે પોતાની કેફીયત 'અનટોલ્ડ સ્ટોરી' દ્વારા રજુ કરી. લેફ્ટનન્ટ જનરલ એરીક વાસના કહેવા પ્રમાણે નહેરુને જ્યારે ચીન દ્વારા કરવામાં આવેલા અતીક્રમણની માહીતી આપવામાં આવી ત્યારે તેમણે ગુસ્સામાં આવી બરાડો પાડ્યો, Throw the Chinese out of Indian territory. મીલીટરી બાબતમાં તેમના અંગત સલાહકાર જનરલ કૌલ તે સમયે ભારતની પુર્વી સેના IV Corpsના સેનાપતી હતા. તેઓ દીલ્હીથી સીધા તેજપુર પહોંચી ગયા અને ત્યાંથી હેલીકોપ્ટરમાં બેસી અગ્રીમ હરોળ પર મોરચાબંધ થયેલી બ્રીગેડમાં ગયા. બ્રીગેડીયર જૉન દળવી તથા

તેમની સાથે રહેલા 4 Mountain Divisionના જનરલ ઑફીસર કમાન્ડીંગની સાથે આપણી તથા ચીનની સેનાની વ્યુહરચનાની માહીતી મેળવ્યા બાદ સામાન્ય વાતચીત કરતાં કરતાં જાણે 'ચાલો ફરવા જવાની તૈયારી કરો' કહેતા હોય તેમ હુકમ આપ્યો, 'સામે બેઠેલા ચીનાઓ પર હુમલો કરી તેમને હાંકી કાઢો!' બ્રીગેડીયર દળવીએ લખેલ પુસ્તક 'ધ હીમાલયન બ્લંડર'માં લખ્યું છે કે આધુનીક સામગ્રી, યોગ્ય હથીયાર, પુરતાં ગરમ કપડાં અને જરુરી સંચાર(વાયરલેસ) સાધન વગરની સેનાને કોઈ પણ જાતની પુર્વ તૈયારી વગર, 'ચીનની સેના પર હુમલો કરો' એવો હુકમ સાંભળી અમે આઘાત અને આશ્ચર્યની મીશ્ર ભાવનામાં પડી ગયા. જનરલ કૌલ ડીવીઝન કમાન્ડરને હુમલો કરવાનો હુકમ આપી, હૅલીકોપ્ટરમાં બેસી તેજપુર ચાલ્યા ગયા. બીજા દીવસે માંદા પડ્યા અને દીલ્હી જઈ ત્યાંની મીલીટરી હૉસ્પીટલમાં દાખલ થઈ ગયા. પોતાની સેનાને હુમલો કરવાનો હુકમ આપી, તેમને દોરવણી આપવાને બદલે રણમેદાનથી હજારો કીલોમીટર દુર આવેલી સુરક્ષીત હૉસ્પીટલમાં દાખલ થઈ જનારા વીશ્વના આ પ્રથમ સેનાપતી હતા તે બનાવજોગ છે. એટલું જ નહીં; આપણી સેનાને મળેલી કારમી હાર માટે તેઓ જવાબદાર નહોતા તેનાં બહાનાં આપવા તેમણે 'ધ અનટોલ્ડ સ્ટોરી' પુસ્તક લખી કાઢ્યું.

1962ની લડાઈમાં સમગ્ર ભારતને ચીને એવી લપડાક લગાવી કે સૌ પ્રથમ તો નહેરુ પોતે ભાંગી પડ્યા. આખો દેશ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. જેને ભારત પોતાનો ભાઈ માનતું હતું તેણે આપણી સાથે યુદ્ધ કરીને સામ્યવાદી સામ્રાજ્યવાદનો અસલ ચહેરો પ્રદર્શીત કર્યો. ચીન સામેના યુદ્ધની અસલ વાત તો આ યુદ્ધમાં લડી રહેલા અને યુદ્ધબન્દી થયેલા બ્રીગેડીયર જૉન દળવીએ લખેલ 'ધ હીમાલયન બ્લંડર' સૌની આંખ ઉઘાડે તેવું છે. સૌને નવાઈ લાગશે કે પોતાના મીત્રને બચાવવા પંડીત નહેરુએ આ પુસ્તક પર પ્રતીબંધ મુક્યો હતો.

ચીન પાસેથી મળેલ આવી નામોશીભરી હાર સમગ્ર ભારત માટે શરમની પરાકાષ્ઠા હતી. આપણા દેશવાસીઓ માનવા માટે તૈયાર નહોતા કે અજેય ગણાતી ભારતીય સેના પુરી રીતે પરાસ્ત થઈ હતી. કોઈને જાણ નહોતી કે પંજાબની 40 ડીગ્રી સેલ્સીયસની ગરમીમાં ફરજ બજાવવા માટે અપાતા યુનીફૉર્મ અને બુટ પહેરી, જવાનોને શુન્યની નીચે એટલે માઈનસ 30 ડીગ્રીની અસીમ ટાઢમાં, તે રણબંકા સૌનીકોને જનરલ કૌલે બીજા વીશ્વયુદ્ધની બૉલ્ટ ઍક્શન રાઈફલ લઈ, લડવા મોકલ્યા હતા. આપણી સેના પાસે હીમાલયના ઉંચા પહાડો પર અસહ્ય ટાઢમાં અને બરફના તોફાનમાં પેટ્રોલીંગ કે ખાઈઓમાં રહી દીવસ–રાત ફરજ બજાવી શકાય તેવા યોગ્ય પોશાક ન હતા, બરફમાં પહેરવા

માટે અનીવાર્ય ગણાય તેવા સ્નૉ–બુટ પણ અપાયા નહોતા. આ બુટ વગર પગમાં ફ્રૉસ્ટ–બાઈટને કારણે ગૅંગ્રીન જેવો અસાધ્ય સડો થતાં પગ કાપવા પણ પડે. જીવવા માટે અતી આવશ્યક ગણાય તેવી કોઈ પણ જાતની સામગ્રી વગર આપણા સૌનીકો ચીનાઓ સામે મોરચા બાંધી બેઠા હતા. ડીવીઝનના સંચારસેવા(Corps of Signals)ના કમાન્ડર કર્નલ કે. કે. તીવારીએ આ બાબતમાં પુસ્તક લખ્યું જે વાંચીને દુઃખ ઉપજે કે કેટલી અપુરતી સામગ્રી સાથે આપણી સેના ચીનાઓ સામે યુદ્ધમાં ઉતરી હતી. આની સામે ચીનના સૌનીકો પાસે ગરમ કાપડ અને રુના પડવાળા કોટ, બરફમાં ચાલી શકાય તેવા ખાસ બુટ અને વજનમાં હલકી; પણ આધુનીક સેમી ઑટોમૅટીક રાઈફલો હતી.

આવી હાલતમાં આપણા સૌનીકો વીરતાપુર્વક લડ્યા; પણ હારનો સામનો કરવો પાડ્યો. જનરલ કૌલે રાજપુરુષોને ખુશ કરવા માટે રણબંકા ભારતીય સૌનીકોનું બલીદાન આપ્યું હતું. ઘણા સૌનીકો અપુરતા ગરમ કપડાંને કારણે ફ્રૉસ્ટ–બાઈટનો ભોગ બન્યા અને તેમને હાથ અથવા પગ ગુમાવવા પડ્યા હતા. અનેક સૈનીકો ઘાયલ થયા અને તેમને યુદ્ધબન્દી બનાવી ચીનાઓ તીબેટની રુક્ષ જેલોમાં લઈ ગયા. બ્રીગેડીયર દળવીને એકાકી કોટડી (Solitary cell)માં કેદી તરીકે રાખ્યા. ચીનના જેલરો આપણા અફસરો અને જવાનોની હાંસી ઉડાવતા હતા અને

આપણા નેતાઓની ટીખળ કરી તેમના આત્મબળનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. હાથોહાથની લડાઈ બાદ યુદ્ધબન્દી થયેલા મૅજર જનરલ તીવારીના પુસ્તકમાં આ વાત વાંચીને પારાવાર દુઃખ ઉપજ્યા વગર ન રહે.

ભારત–ચીન યુદ્ધનું સકારાત્મક પરીણામ એ આવ્યું કે તેણે દેશને ઘેરી ઉંઘમાંથી જગાડ્યો. નમાલા રાજપુરુષો તથા ખુશામતખોર જનરલો ખુલ્લા પડ્યા. કૃષ્ણ મેનને રાજીનામું આપવું પડ્યું. જનરલ કૌલને ફરીજીયાત નીવૃત્ત કરવામાં આવ્યા. જનતા પોતાની ક્રીયાહીન અને આત્મસન્તુષ્ટ વૃત્તીમાંથી જાગૃત થઈ. સરકારે દેશની સુરક્ષા સમ્બન્ધી જરુરીયાતો પુરી પાડવા જનતાને ‘રક્ષાકોષ’માં દાન આપવાની અપીલ કરી. ગુજરાતે વડાપ્રધાનના કોષને છલકાવી દીધો. બહેનોએ પોતાનાં ઘરેણાં ઉતારી આપ્યાં. ગરીબમાં ગરીબ વ્યક્તીએ પોતાની એક દીવસની આવક સરકારને ચરણે ધરી.

અમારા મીત્રમંડળ માટે આ જુદા પ્રકારનો પડકાર હતો. અમારા મતે 1962નું યુદ્ધ કેવળ મૅકમેહન રેખાની માન્યતા પુરતું મર્યાદીત નહોતું; આ બે વીચારસરણીઓ વચ્ચેનું યુદ્ધ હતું. ચીન પુરવાર કરવા માગતું હતું કે ભારત જેવા ગરીબ અને વીકસતા દેશોમાં લોકશાહી ઉચીત વીકલ્પ નથી. આવા દેશો માટે કેવળ

સામ્યવાદ જ સફળ અને શક્તીશાળી રાજકીય ઉકેલ છે. આપણા દેશની લોકશાહી પ્રણાલીમાં કૃતીશીલતા દર્શાવવાને બદલે કેવળ વાતો વાગોળતા રાજપુરુષો ભારત જેવા વીશાળ દેશ માટે યોગ્ય નેતૃત્ત્વ આપી શકે તેમ નથી, તે સીદ્ધ કરવા ચીને ભારતને સજ્જડ હાર આપી અને એક તરફી યુદ્ધવીરામ જાહેર કર્યો. આપણા દેશને આમ બેવડી લપડાક પડી હતી.

અમારું મીત્રમંડળ એવા નીર્ણય પર આવ્યું કે લોકશાહી પ્રણાલીને જીવન્ત રાખવી હોય તો શબ્દોને બદલે પ્રત્યક્ષ કર્મ કરી બતાવવું જોઈએ. અમારા વીચાર પ્રમાણે દેશ પર કોઈ લશ્કરી શક્તી આક્રમણ કરે તો તેનો જવાબ લશ્કરી તાકાત વડે જ આપવો જોઈએ. આથી દેશ પર આવી પડેલી કટોકટીના સમયે યુવાનોએ તો દેશની હાકલને માન આપી સૈન્યમાં જોડાઈને ચીન જેવા દેશનો સામી છાતીએ સામનો કરવાની જરુરીયાત છે એવું અમને લાગ્યું. વીચારવીમર્શ કર્યા બાદ અમે પાંચ મીત્રો વીરેન્દ્ર લાખીયા, જનક રાવળ, સીડની ફ્રાન્સીસ, માર્ટીન ચીટનીસ અને હું સૈન્યમાં જોડાવા તૈયાર થયા. મેં કૅમ્પમાં જઈ મીલીટરીમાં ભરતી થવા માટેનાં ફૉર્મ લાવવાની જવાબદારી સ્વીકારી.

આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે મારા મીત્રોને કે મને મીલીટરી વીશે કશી જ માહીતી નહોતી!

અમારામાંથી કોઈએ એન.સી.સી.ની ટ્રેનીંગ લીધી નહોતી. અમને મીલીટરીના હોદ્દા વીશે કશી જાણકારી નહોતી. અમારી તો એક જ ખેવના હતી કે સેનામાં ભરતી થઈ રણમોરચે જવું. મીલીટરી વીશેની ફીલ્મો જોઈને અમે એટલું જ જાણતા હતા કે યુનીફૉર્મ અને માથા પર લોખંડનો ટોપો પહેરી, હાથમાં બંદુક લઈને લડવું તેમાં મીલીટરીના કામનો સાર આવી જાય છે!

મેઘધનુષ

કૌન દેશ જાના બાબુ,
કૌન દેશ હૈ જાના?
ખડે ખડે ક્યા સોચ રહા હૈ,
હુવા કહાં સે આના?

(સૌજન્ય :'જીપ્સીની ડાયરી')

3

મીલીટરીની ટ્રેનીંગ 'બ્લડી ફુલ'ના સમ્બોધનથી શરુ થઈ!

'કૅપ્ટન નરેન્દ્રે પોતાની પસન્દગી થઈ ગયા પછી મીલીટરી ટ્રેનીંગ શરુ થયાની વાતો 'જીપ્સીની ડાયરી'માં વીગતે ચર્ચી છે. ટ્રેનીંગ દરમીયાન એમના અનુભવો કોઈ વાંચે તો જીન્દગીમાં કદી મીલીટરીમાં જોડાવાનું નામ ન લે. સાતમી જુલાઈ 1963ના રોજ એમણે પુના સ્થીત ઑફીસર્સ ટ્રેનીંગ સેન્ટરમાં હાજર થવાનું હતું. મીલીટરી ટ્રેનીંગ દરમીયાન થયેલા અનુભવોની કૅપ્ટન નરેન્દ્રે વીગતે નોંધ લેતા લખ્યું, ભારે ભારે ટ્રંક અને બીસ્ત્રાઓ ઉંચકીને અમે બેરેકમાં ગયા. અમને ક્વાર્ટર માસ્ટર સાર્જન્ટે બોલાવ્યા અને 'બ્લડી ફુલ'ની વધામણી સાથે આવકાર આપ્યો. ત્યાં ફરીયાદ કરવાની મનાઈ હતી. 'ગુજારે જે શીરે તારે જગતનો નાથ તું સહેજે' એ મીલીટરી ટ્રેનીંગનો સનાતન નીયમ હતો!'

અનુક્રમણીકા

નરેન્દ્રભાઈની મીલીટરી ટ્રેનીંગ ભયાનક શીસ્ત અને સજાઓ વચ્ચે પુર્ણ થઈ. તેઓ નોંધે છે, 'અમને ક્વાર્ટર માસ્ટર સાર્જન્ટે બોલાવ્યા અને 'બ્લડી ફુલ'ની વધામણી સાથે આવકાર આપ્યો. ત્યાર બાદ અમને અમારા પ્લેટુન સાર્જન્ટ બહાદુરસીંઘનો પરીચય અપાયો. હવેથી તેઓ અમારા વાલી છે એવું કહેવાયું. આનો અર્થ એ હતો કે તેઓ અમને ગમે ત્યારે સજા આપી શકતા. અમને કોઈ તકલીફ હોય તો એમને જ રીપોર્ટ કરવાનો. સાથે સાથે તેમની આજ્ઞા હતી કે ફરીયાદ કરવી હોય તો તમારા જોખમે જ કરવી. શુદ્ધ પંજાબી હીન્દીમાં (આવી કોઈ ભાષા હોય છે તેની મને તે પહેલાં જાણ નહોતી!) તેમણે કહ્યું, 'સુણો બ્લડી ફુલો, ફરીયાદ કરણેવાલે રોતી સુરત લોગાંસે મેનુ સખ્ત નફરત હૈ. કમ્પ્લેન્ટ કરણેસે પહીલે સો બાર સોચણાં.' 'બ્લડી ફુલો' મુળ શબ્દના હીંદી બહુવચન તરીકે એમણે વાપર્યો હતો! ત્યાર પછી નરેન્દ્રજીની ટ્રેનીંગ શરુ થઈ.

ભોજનકક્ષમાં સુટ અને ટાઈ વગર જવાય નહીં. ભોજનકક્ષમાં દરેક નવાકૅડેટની સાથે સીનીયર્સને બેસાડવામાં આવે. તેઓ નવા આવેલા કૅડેટ્સને ટેબલ મેનર્સ શીખવે. કાંટો (ફોર્ક) ડાબા હાથમાં અને છરી જમણા હાથમાં પકડાય. ભોજન પુરું થાય પછી છરી–કાંટો ખાલી પ્લેટમાં એકબીજાને સમાંતર મુકવાના. કોઈની સાથે વાત કરવાની હોય તો ફક્ત તમારી ડાબી

કે જમણી બાજુએ બેઠેલી વ્યક્તી સાથે જ થઈ શકે. સામે બેઠેલી વ્યક્તી સાથે વાત કરવી એ ખરાબ રીતભાત ગણાય.

કૅપ્ટન એક રસપ્રદ કીસ્સો વર્ણવતા લખે છે, 'અહીં એક મજાની વાત કહું. ઓ.ટી.એસ. (ઑફીસર્સ ટ્રેનીંગ સ્કુલ) પુનાના કમાન્ડર બ્રીગેડીયર આપજી રણધીરસીંહજી હતા. જોધપુરના રાજવી પરીવારના સેન્ડહર્સ્ટથી કીંગ્ઝ કમીશન લઈને આવેલા. આપજીનાં લગ્ન સૌરાષ્ટ્રના રાજપરીવારમાં થયાં હતાં. તેઓ ગુજરાતી જાણતા હતા. અમારી ટ્રેનીંગના છેલ્લા દીવસે તેમણે આપેલા પ્રવચનમાં કહ્યું, 'તમારા ઓ.ટી.એસ.ના મુકામ દરમીયાન તમને ઘણી શીક્ષા ભોગવવી પડી તે હું જાણું છું. અહીં હું તમને એક ગુજરાતી કહેવત કહીશ, 'સોટી વાગે ચમ–ચમ, વીદ્યા આવે ઘમ–ઘમ'નું અહીં સારું પરીણામ આવ્યું છે' કહી એમણે અનાયાસ પુછ્યું, 'અહીં ગુજરાતના કેટલા કૅડેટ્સ છે?' ગૌરવની લાગણી સાથે કૅપ્ટન નરેન્દ્ર નોંધે છે, 'હાજર રહેલા અમે અને નવા આવેલા કુલ 1500 કૅડેટ્સમાંથી ફક્ત એક હાથ ઉંચો થયો હતો. આ કોનો હાથ હતો તે કહેવાની જરુર છે ખરી?'

ઓ.ટી.એસ.ના કૅમ્પમાં પહોચ્યા પછીના બીજા દીવસથી નરેન્દ્રજીની ટ્રેનીંગ શરુ થઈ ગઈ. ટ્રેનીંગના એમના અનુભવો ભયાનક અને અત્યન્ત કષ્ટપ્રદ રહેવા પામ્યા. થોડી ઝલક મેળવીને

આગળ વધીએ, ‘સવારે ચાર વાગે ઉઠવાનું. પ્રથમ મોટો મગ ભરીને બેડ ટી અને ભઠ્ઠીમાંથી ઉતરેલા ગરમાગરમ બીસ્કીટનો નાસ્તો. ત્યાર પછી પ્રાતઃવીધી પતાવી કસરત એટલે પી.ટી. (ફીઝીકલ ટ્રેનીંગ)નો યુનીફૉર્મ પહેરી બેરેકની બહાર પ્લેટુન–વાર લાઈન બંધ ઉભા રહી જવાનું. પછી સાર્જન્ટ બહાદુરસીંઘ આવી અમારો ‘ટર્ન–આઉટ’ (પોશાક, બુટ પૉલીસ વગેરે) ચેક કરે. તેમાં કોઈ પણ ઉણપ હોય કે ન હોય, ‘યુ બ્લડી ફુલ્સ, તમારા જેવા જોકર્સ મે ક્યાંય જોયા નથી. તમારા દેદાર જોઈને મને શરમ આવે છે.’ કહીને અમારામાંથી કેટલાકના નમ્બર બોલી, નોંધી લે. જેમનો નમ્બર નોંધાયેલો હોય, તેમણે રાતના ભોજન બાદ સજા ભોગવવા મેદાનમાં હાજર થઈ જવાનું. આવી સજાઓને સજા નહીં કહેતા એક્સ્ટ્રા ડ્રીલ તરીકે ઓળખવામાં આવે. મારી પ્લેટુનમાં ઓરીસ્સાના કૅડેટ પુર્ણ ચન્દ્રને એટલી એક્સ્ટ્રા ડ્રીલ મળી હતી કે ટ્રેનીંગ પુરી કરીને તેઓ સેકન્ડ લેફ્ટનન્ટ બનીને પોતાની રેજીમેન્ટમાં ગયા ત્યારે તેના ખાતે અગીયાર એક્સ્ટ્રા ડ્રીલ ઉધાર બાકી રહી હતી!’

ટ્રેનીંગના સખત કાર્યક્રમો અને પ્રાપ્ત થતી સજાઓથી હારી થાકીને ઘણા કૅડેટ એક જ અઠવાડીયામાં ઘર ભેગા થઈ જતા. સરકારી નીયમ પ્રમાણે જેઓ એક અઠવાડીયામાં પાછા ઘરે જવાનું નક્કી કરે તેમણે કોઈ દંડ ભરવો પડતો નહીં. ત્યાર બાદ

દરેક દીવસ દીઠ નીયત કરેલા દરે ટ્રેનીંગનો ખર્ચ આપવો પડે. અહીં કૅપ્ટન નરેન્દ્રને પણ ટ્રેનીંગ સ્કુલ છોડીને ચાલ્યા જવાના વીચારો સતાવતા હતા. તેમણે નોંધ્યું છે, 'હું ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રના વાતાવરણમાં ઉછર્યો હતો. આપણા મલકના સભ્યો ગુસ્સો આવે કે કોઈએ ગમે એટલી ભુલ કરી હોય તો ઠપકો મળે; પણ અપશબ્દો બોલતા નથી. અહીં તો ટ્રકમાંથી ઉતરતા વેંત ઉગ્ર વચન અને અકારણ અપાતી શીક્ષાને કારણે મારો જીવ ઉકળી ઉઠ્યો હતો. મારા ચારીત્ર્યનું ઘડતર એવી રીતે થયું હતું કે હું કદી અન્યાય કે જુઠો આરોપ સહન કરી શકતો નહોતો. અકારણ મળતી સજાને કારણે હું એક દીવસ એટલો તો કંટાળી ગયો કે આત્મસન્માન, સ્વાભીમાન અને અસફળ થઈ પાછા જવાની નામોશીની પરવા કર્યા વગર, ટ્રેનીંગ અધવચ્ચે પડતી મુકીને પાછા જવાનો વીચાર કરવા લાગ્યો. એક દીવસ મારા સાથીઓ બપોરના સમયે બેરેકમાં અડધા કલાકનો આરામ કરતા હતા ત્યારે હું એકલો એન્ટીરુમમાં બેસીને રાજીનામું લખવાનો વીચાર કરવા લાગ્યો. તેવામાં અમારી મેસના બટલર મીસ્ટર ભોંસલેએ મને જોયો. મારા વીચારો તેમણે સાંભળ્યા હોય તેમ, તેઓ મારી પાસે આવ્યા અને પુછ્યું, 'કેમ સાહેબ, શાની ચીંતા કરો છો? પાછા જવાનો ઈરાદો તો નથી ને?' 'તમે કેવી રીતે જાણ્યું?' 'સાહેબ, હું અહીંનો સૌથી જુનો મૅનેજર–કમ–બટલર છું. તમારા સૌની વ્યથા હું જાણી શકું છું, મારે તમને એક જ વાત કહેવી છે. એક મહીનો નીકળી ગયો છે. હવે માત્ર

પાંચ મહીના રહ્યા છે; તે પણ એવી રીતે પસાર થઈ જશે કે તમને ખબર નહીં પડે. બીજી વાત, તમે ભારતના યુવાન છો અને દેશની રક્ષા કરવાના ઉદ્દેશથી મીલીટરીમાં જોડાવા આવ્યા છો. ગમે તે થાય, હવે તમે પાછી પાની કરતા નહીં. છત્રપતી શીવાજી મહારાજ અને રાણા પ્રતાપને તમારા આદર્શ બનાવો. પરદેશી આક્રમણ સામે લડવા, તમે તેમના સરદાર બનવા અહીં આવ્યા છો, એ વાતનો વીચાર કરશો તો તમારો ઈરાદો મજબુત થશે. ગમે તે થાય પાછા જવાનો વીચાર કરશો નહીં.' મીસ્ટર ભોંસલેની વાત સાંભળીને હું ભોંઠો પડી ગયો. મારુ મનોબળ ફરી જાગૃત થયું. હવે મેં નક્કી કર્યું કે જે ઉદ્દેશથી હું અહીં આવ્યો છું, તે પુરો ન થાય ત્યાં સુધી પાછો નહીં જાઉં.'

કૅપ્ટન નરેન્દ્રની જીવનકથા પોતાની કારકીર્દી વીકાસના પ્રારમ્ભીક તબક્કામાં હોય એવા યુવામીત્રોને શ્રેષ્ઠ પ્રેરણા પુરી પાડવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. પ્રતીકુળતાઓ સામે ઝઝુમ્યા વગર શરણાગતી સ્વીકારી લેવી એ તો કાયરતા છે એ હકીકત, નરેન્દ્રજીની ડાયરીનો અભ્યાસ કર્યા પછી આપણને સમજાય છે. ટ્રેનીંગ દરમીયાન એમણે સહન કરેલી યાતનાઓનું આપણે માત્ર 'ટ્રેઈલર' જોયું, એ બધી વાતોનો પુરો તાગ મેળવવા તો 'જીપ્સીની ડાયરી' સુધી જ પહોંચવું પડે.

મેઘધનુષ

‘જ્યારે આપણે અખબારોમાં વાંચીએ કે ભારતીય સેનાએ વીજય પ્રાપ્ત કર્યો, લોકોને કદાચ ભ્રમ થઈ શકે છે કે આપણી સેના હુમલો કરે તો દુશ્મન ઉભી પુંછડીએ ભાગતા હોય છે. યુદ્ધભુમીમાં એવું નથી. ત્યાં તો જીવન–મૃત્યુની બાજી હોય છે. જે સમયસર પહેલો ઘા કરે છે તે જીવી જાય છે અને બીજો ઘા કરવાની તૈયારી કરે છે.

–કૅપ્ટન નરેન્દ્ર

4

મીલીટરીમાં પણ ‘રાજકારણ’ પરાકાષ્ઠાએ હતું!

‘મીલીટરીની ટ્રેનીંગ પુરી થયા પછી કેપ્ટન નરેન્દ્રની સૈનીક તરીકેની જીન્દગી શરુ થઈ. દરમીયાનમાં અનુરાધા નામની યુવતી સાથે લગ્ન થયાં. ખુબ ઓછા પગારમાં પોતાનો ખર્ચ કાઢી પરીવારજનોને પૈસા મોકલવાનું સૈનીકો માટે મુશ્કેલ બની જતું. મીલીટરીમાં બઢતી મેળવવા ઉપરી અધીકારીઓની ચાપલુસી કરતા સૈનીકમીત્રોની વાતો પણ ‘જીપ્સી’એ પોતાની ડાયરીમાં ટાંકી છે. મીલીટરીમાં પોતાને થયેલા અન્યાયની વાતો, ભારતના તત્કાલીન વડાપ્રધાન લાલબહાદુર શાસ્ત્રીની હીમ્મત, બુદ્ધીપ્રતીભા અને સરળતા તથા સાદગીની રોમાંચક વાતો ‘જીપ્સીની ડાયરી’માં અદ્ભુત શૈલીમાં નોંધાયેલી છે.’

અનુક્રમણીકા

ભારત–પાકીસ્તાન યુદ્ધની ઝીણામાં ઝીણી વીગતો કેપ્ટન નરેન્દ્રે યાદ કરી કરીને પોતાની ડાયરીમાં નોંધી છે અને એ બધી

વણકથી વાતો આ ડાયરીને રસપ્રદ અને રોમાંચક બનાવવામાં કામીયાબ રહી. ભારત–પાકીસ્તાનના યુદ્ધમાં ફીલ્લોરાનું યુદ્ધ અવીસ્મરણીય ગણાય છે. જીવસટોસટની લડાઈ પછી દુશ્મનને કારમી હાર આપવામાં આવી. ફીલ્લોરાની સફળતા બાદ કૅપ્ટન નરેન્દ્રને ‘ક્લ્લેવાલી નામના ગામની નજીક દુશ્મનની મોરચાબંધી પર હુમલો કરી તેના પર કબજો મેળવવાની બીજી કામગીરી મળી’. કૅપ્ટન નોંધે છે : આપણી સેના અલ્હર સ્ટેશન સુધી પહોંચી ગઈ હતી અને સીયાલકોટ તરફ આગળ વધીએ તે પહેલાં તાશ્કંદમાં રશીયાની મધ્યસ્થીથી યુદ્ધવીરામ જાહેર થયો. આપણી સેનાને શાંતીના સ્થળે જવાના હુકમ અપાયા. ફીલ્લોરાની લડાઈ બાદ પાકીસ્તાનની સેનાનો પીછો કરતાં કરતાં આપણી સેનાએ અલ્હર સ્ટેશન પર કબ્જો કર્યો અને જ્યારે સીયાલકોટ શહેરથી આપણી સેના કેવળ બે માઈલ દુર હતી ત્યાં યુદ્ધવીરામ થયો. મેં મારા ત્રણ જવાનોને ‘વીરતાપદક’ મળે તેવી વીનન્તી કરી હતી. મને 1965ની લડાઈની કામગીરી માટે ‘ગૅલન્ટ્રી ઍવોર્ડ’ ન મળ્યો. બીજી વાત અમારી બટાલીયનના ફક્ત એક ઑફીસર સેમીને ‘વીરતા પુરસ્કાર’ મળ્યો! મેજર લાલે તેને દુશ્મનના પ્રત્યક્ષ આક્રમણ સામે પોતાના જીવની પરવા કર્યા વગર બહાદુરી દર્શાવવા માટે ‘સેના મેડલ’ની શીફારસ મોકલી હતી. આર્મી હેડક્વાર્ટર્સે તેનાથી ઉતરતો ઍવોર્ડ ‘મેન્શન્ડ ઈન ડીસ્પેચીસ’ મંજુર કર્યો. યુદ્ધ શરુ થતાં પહેલાં મને ગુજરાતનો અફસર કહી આપણી

કહેવાતી યુદ્ધહીન પરમ્પરાની મજાક ઉડાવનાર આપણા પાડોશી રાજ્યના 'લડાયક' કોમના એક મેજર સાહેબ લડાઈના મેદાનથી પચાસ માઈલ પાછળ રહેતા હતા. તેમ છતાં જાજરુ જવા માટે દસ સૈનીકોની રક્ષાટુકડીને સાથે લઈ જતા હતા! કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, કોઈ કોમને સ્ટીરીયો ટાઈપ કરી તેની મજાક ઉડાવવી યોગ્ય નથી. લડાઈ પુરી થઈ. યુદ્ધવીરામ થયો. વામન અવતાર સમા વીરાટ સીંહહૃદયી શ્રી લાલબહાદુર શાસ્ત્રીનું અવસાન થયું. પાકીસ્તાનનો કબજે કરેલો વીસ્તાર છોડવાનો અમને હુકમ મળ્યો, અમે સરહદ પર સાંબા જીલ્લાના રાયગઢ પાસે ફરી એક વાર પડાવ નાખ્યો. જીવનમાં કોણ જાણે આવા કેટલા પડાવ આવવાના બાકી હતા!

પાકીસ્તાન સાથેના યુદ્ધની પુર્વભુમીકા સમજાવતા કૅપ્ટન લખે છે : 'બોર્ડર પર તંગદીલી વધતી જતી હતી. પાકીસ્તાનના ઘુસણખોરો કશ્મીરમાં આવીને ભયાનક આતંક મચાવી રહ્યા હતા. પાકીસ્તાને તેના સૈન્યના અફસરોની આગેવાની હેઠળ ત્રાસવાદીઓને મીલીટરી ટ્રેનીંગ આપી, મોટી સંખ્યામાં કશ્મીરમાં ઘુસાડ્યા હતા. તેમને સોંપાયેલી કામગીરી કશ્મીરમાં જઈ અખનુર, બારામુલ્લા અને અન્ય ચાવીરુપ વીસ્તારો પર કબજો કરી, અલગતાવાદી સ્થાનીક લોકોના મોરચાની મદદ વડે ભારતીય સેનાને પરાસ્ત કરી કશ્મીર પર કબજો કરવાની હતી. સરહદ પર

પાકીસ્તાનના સૈનીકો મન ફાવે ત્યારે આપણા સૈનીકો અને સીમા પર રહેતા ગ્રામવાસીઓ પર નીષ્કારણ ગોળીબાર કરતા હતા. હથીયારબંધ પાકીસ્તાની ઘુસણખોરોના હુમલા અને તેમણે કરેલી આપણા જવાનોની હત્યાને કારણે પરીસ્થીતી એટલી ખરાબ થઈ ચુકી હતી કે ઓગસ્ટમાં આપણા વડાપ્રધાન લાલબહાદુર શાસ્ત્રીએ રાષ્ટ્રજોગ સન્દેશો આપતા કહ્યું કે, 'જે રીતે પાકીસ્તાની નાગરીકો તથા સૈનીકોએ ભારતમાં પ્રવેશ કરીને આતંક ફેલાવીને ભારતની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે તેમ, યુદ્ધનો જવાબ ભારત પણ યુદ્ધથી આપી શકે છે.' ભારત સ્વતન્ત્ર થયા બાદ તે દીવસે પ્રથમ વાર મને મારા વડાપ્રધાન માટે પ્રચંડ અભીમાન અને ગૌરવની ભાવના થઈ. નહેરુએ પોતાની અંગત પ્રતીષ્ઠા વધારવા અને 'વીશ્વના શાંતીવાદી નેતા' બનવા 1948થી પાકીસ્તાનના ઘોંચપરોણા ખાધા, ત્યાર પછી 1962માં પોતાની વૈચારીક નીષ્ઠાના ભાઈ ચીનના પડખામાં સ્નેહમાં રત હતા, ત્યારે જ ચીને આપણા પડખામાં છરો હુલાવી દેશને ઘાયલ કરી, દેશ તથા દેશના નેતાઓને શરમની ખાઈમાં ધકેલ્યા હતા. અપમાનની આગમાં ભારતીય સેના હજી પણ તમતમતી હતી. દુશ્મનોની શરમવીહીન આડોડાઈને કારણે ભારતીય સેનાનો ક્ષોભ અને ક્રોધ ચરમસીમા પર હતો. અમે ભારતની પ્રતીષ્ઠાને પાછી લાવવા તત્પર થઈ રહ્યા હતા; પણ નેતાવૃંદ નીષ્ક્રીય હતું. તે દીવસે વડાપ્રધાનના વક્તવ્યથી અમારા શીર ફરી એક વાર ઉન્નત થયાં.

લડાઈ બાદ કર્નલ રેજી ગોનની પ્રમોશન સાથે બદલી થઈ. તેમની જગ્યાએ કર્નલ ચૌધરી (આ તેમનું સાચું નામ નથી) નામના અફસર આવે છે તેવું જાણવા મળ્યું. કહેવાય છે કે માણસની ખ્યાતી તેના આગમન પહેલાં જ પહોંચી જતી હોય છે! ચૌધરીસાહેબના આગમન પહેલાં જ પુના ફૉર્સના મારા મીત્ર મેજર દોલતે મને ચેતવ્યો હતો, 'ધ્યાન રાખજે, યંગ નરેન... આ માણસથી ચેતીને રહેજે. હું તેને લાંબા સમયથી ઓળખું છું. તે પુરેપુરો ઓ.આર. ટાઈપ છે. આટલામાં તું સમજી જજે.'

કૅપ્ટન લખે છે : અહીં થોડું વીષયાંતર કરવું જરુરી છે. ભારતીય સેનામાં અફસરોની ભરતીના પાંચ મુખ્ય સ્રોત છે :

●'નેશનલ ડીફેન્સ ઍકેડેમી'માં અખીલ ભારતીય સ્તર પર લેવાતી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનારા બારમી પાસ થયેલા ઉમેદવારો.

●દેહરાદુનની 'ઈન્ડીયન મીલીટરી ઍકેડેમી' – અહીં એનડીએમાં પ્રશીક્ષણ પુરું કરીને આવતા કૅડેટ્સ.

●ડાયરેક્ટ ઍન્ટ્રી ગ્રેજ્યુએટ્સની સીધી ભરતી દ્વારા આવતા યુવાનો.

●શૉર્ટ સર્વીસ કમીશન માટે સીધી ભરતી.

●એનસીસીના અંડર ઑફીસર્સમાંથી સીલેક્ટ થતા ઉમેદવારો અને છેલ્લે,

●'અધર રેંક' એટલે જવાન, નોન કમીશન્ડ ઑફીસર (લાન્સનાયક, નાયક કે હવાલદાર) અને જુનીયર કમીશન ઑફીસરમાંથી સીલેક્ટ થયેલા ઉમેદવારોને આર્મી કૅડેટ કૉલેજમાં ટ્રેનીંગ આપી ઑફીસર કેડરમાં મુકવામાં આવે છે. આવા અફસરોને નેશનલ ડીફેન્સ ઍકેડેમી કે ઈન્ડીયન મીલીટરી ઍકેડેમી દ્વારા આવતા અફસરો.

●ઓ.આર. ટાઈપ કદી થોડા હીન ભાવથી જોતાં એવું માનવામાં આવતું હતું કે ઓ.આર.માંથી આવતા કેટલાક અફસરો તેમની કહેવાતી 'ઓછાપણા'ની (લઘુતાની) વૃત્તી છોડી શકતા નથી. તેમાંના કેટલાક તો જાણે તેમને સ્વચ્છંદી વર્તણુકનો પરવાનો મળી ગયો હોય એ રીતે વર્તે. ઘણા ઓ.આર. ટાઈપના અફસરો પોતાની સંકુચીત વાડાની વૃત્તી છોડી શકતા નથી. ચુગલખોરી, અન્ય અફસરોની અંગત વાતો જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો એ બધામાં તેઓ પાછી પાની કરતા નહીં. આ જાણે ઓછું હોય તેમ મફતનું જે મળે તેનો મુક્તપણે ઉપભોગ કરવો અને પોતાના ચારીત્ર્ય બાબત પરવા ન કરવી તે તેમના વધારાના ગુણ હોય એવું તેઓ માનતા.

મેઘધનુષ

'મીલીટરીની ટ્રેનીંગ દરમીયાન મારું એક સુન્દર સ્વપ્ન સીદ્ધ થયું! તે વખતે આશા પારેખ અત્યન્ત પ્રસીદ્ધ 'સ્ટાર' હતી. મુળ સૌરાષ્ટ્રના હોવાથી કે કેમ, મારાં તેઓ પ્રીય અભીનેત્રી હતાં. અમે માર્ચીંગ કરી રહ્યા હતા ત્યારે સામેથી ખુલ્લી કન્વર્ટીબલમાં આશાબહેન આવી રહ્યાં હતાં. મારાં સદ્‌ભાગ્યે મારી નજીક આવ્યાં અને ગાડી ધીમી કરી. બાકીના બધા કૅડેટ તો તેમની સામે જોતા રહ્યા; પણ મેં તેમની સામે હાથ હલાવી અભીવાદન કર્યું. તેમણે મારી તરફ એવું તો મધુર સ્મીત કર્યું અને જવાબમાં હાથ હલાવ્યો કે મારી તો પરીક્રમા ત્યાં જ સફળ થઈ ગઈ. મારા સાથી બોલી ઉઠ્યા, 'અબે સેવન્ટી ફાઈવ, આશાને તુઝમેં ઐસા ક્યા દેખા, તેરે અકેલેકો ઈતની મીઠી મુશ્કાન દી?' 'યે તો પર્સનલ ચાર્મ કી બાત હૈ ભાઈ!' મેં જવાબ આપ્યો'.

–કૅપ્ટન નરેન્દ્ર

5

મીલીટરીમાં કૅપ્ટનને ઘણા ભયાનક અનુભવો થયા

‘મીલીટરીમાં ઉપરી અધીકારીઓ કેવું ગંદું રાજકારણ ખેલે છે તેની દર્દનાક વાતો કૅપ્ટન નરેન્દ્રે પોતાની ડાયરીમાં આલેખી છે. એમના આ બધા કટુ અનુભવો રુવાંટા ઉભાં કરી દે એવાં છે. કૅપ્ટને પુરી નૈતીક હીમ્મત દાખવીને પોતાના વરીષ્ઠ અધીકારીઓને પડકાર્યા અને ખોટા ઠેરવ્યા. એક સાચા સૈનીકમાં જે ખમીર અને તેજ જોવા મળે એ બધા જ ગુણો કૅપ્ટનના વર્તન વ્યવહારમાં જોવા મળે છે. કર્નલ ચૌધરીના ખલનાયકી સ્વભાવનો પરીચય મેળવવાથી ખ્યાલ આવે કે મીલીટરીમાં ઈમાનદાર અફસરોને કેટલી હદે ત્રાસ આપવામાં આવે છે.’

અનુક્રમણીકા

કૅપ્ટન નરેન્દ્ર એક દુઃસ્વપ્ન જેવા પોતાના કટુ અનુભવનું વર્ણન કરતાં લખે છે, ‘અત્યન્ત પડકારરુપ કામગીરી પુર્ણ કરી હું મારા બટાલીયન હેડક્વાર્ટર્સ પાછો આવ્યો ત્યારે કર્નલ ચૌધરીનો

'મેમો' મારી રાહ જોતો હતો.' કૅપ્ટન પોતાની કામગીરીનો અહેવાલ આપવા કર્નલ ચૌધરીને મળવા આવ્યા હતા. શીરસ્તા મુજબ એમણે સેમીની ઑફીસમાં જઈને કહ્યું, 'મારે સી.ઓ.ને મળવું છે, તેમને કહો હું આવ્યો છું.' સેમીએ તેની ખાસ અંગ્રેજી શૈલીમાં જવાબ આપ્યો, 'ઈફ આઈ વેર યુ, આઈ વુડ નોટ મીટ હીમ નાઉ. (તારી જગ્યાએ હું હોઉં તો તેમને અત્યારે ન મળું) 'ઈફ આઈ વેર યુ', સેમીનો તકીયાકલામ હતો. 'કેમ?' કૅપ્ટને આશ્ચર્યથી પુછ્યું, 'સી.ઓ.એ તારા માટે 'મેમો' લખ્યો છે, તેનો લેખીત જવાબ આપ્યા પછી તેમને મળજે.' કર્નલ ચૌધરીએ ટુંકા મેમોમાં લખ્યું હતું, 'એક મહીનાની ઍક્સસર્સાઈઝમાં તમારા કૉન્વોયની ટ્રક દ્વારા સરેરાશ 1100 કીલોમીટરનું અન્તર કવર કરવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે, તમને કમ્પની કમાન્ડરની ફરજ બજાવવા માટે અપાયેલ વન–ટ્રકની લૉગબુક મુજબ તમે 1800 કીલોમીટર ચલાવેલ છે. મને 24 કલાકની અન્દર તમારો ખુલાસો જોઈએ કે તમને અપાયેલ વન ટનરને વધારાના 700 કીલોમીટર તમે ક્યાં અને કઈ ડ્યુટી માટે ચલાવ્યો હતો.'

કૅપ્ટન લખે છે, 'મારી વીરુદ્ધ આ ગંદી રમત કોણે અને શા માટે રમી હતી તે મારી સમજ બહારની વાત હતી. મેં સેમીને મારી જુની મૈત્રીના સમ આપ્યા અને આ વાતનું રહસ્ય જણાવવા કહ્યું, 'જો નરેન, ગમે તે થાય મારું નામ ન આવવું જોઈએ. તારા પાડોશી

અને ઍક્ટીંગ કમ્પની કમાન્ડર કૈલાસચન્દ્ર પન્તે સી.ઓ. પાસે ચાડી ખાધી કે તું દર એકાંતરીયે તારા વન ટનરમાં ચોરી છુપીથી ઍક્સસર્સાઈઝ એરીયા છોડી, તારા તમ્બુમાં ફૅમીલી સાથે રાત ગાળતો હતો. તારા વન ટનરનું માઈલેજ વધવાનું કારણ આ છે. તારો કૉન્વોય આવતાંની સાથે પન્તે તારા કૉન્વોયની ગાડીઓની લૉગબુક જોઈ, તેનો સરેરાશ કાઢીને સી.ઓ.ને રીપોર્ટ આપ્યો. પરીણામે તને આ મેમો મળ્યો છે.' કૅપ્ટન લખે છે; મેં મારો જવાબ સીધી અને સરળ ભાષામાં નીચે મુજબ આપ્યો. 'હું એક્સસર્સાઈઝ કમ્પની કમાન્ડરની હેસીયતથી ગયો હતો. મારું કામ બ્રીગેડ કમાન્ડરના 'ઓ' ગ્રુપ (ઑડર ગ્રુપ)ના સભ્યનું હોવાથી તેમના બધા બ્રીફીંગ ઑર્ડર્સમાં મારે હાજરી આપવી પડતી હતી. દરેક મીટીંગ અમારા ઑપરેશન્સના સ્થળ પાસે લેવાતી, જેનું સરેરાશ અન્તર અમારા 'બી–ઍચલોન' એરીયાથી 25 કીલોમીટર દુર હતું. રાઉન્ડ ટ્રીપના 50 કીલોમીટર અને આવી દસ મીટીંગ થઈ. કુલ 500 કીલોમીટર. ત્યાર બાદ કૉન્વોય કન્ટ્રોલ કરવા મારે અંગત રીતે 'અપ ઍન્ડ ડાઉન' કરવું પડતું હતું. આ કાર્ય માટે 200 કીલોમીટર થયા. એક્સસર્સાઈઝ દરમીયાન બ્રીગેડની બે ગાડીઓના ઍક્સીડન્ટ થયા હતા. મીકેનાઈઝ્ડ ટ્રાન્સપોર્ટના સ્પેશીયાલીસ્ટ અફસર તરીકે મારી નીમણુક કોર્ટ ઑફ ઈન્ક્વાયરીના સભ્ય તરીકે થઈ. અકસ્માતનું સ્થળ અને અમારા કૅમ્પ વચ્ચેનું અન્તર 30 કીલોમીટર હતું. 9 વાર અમારે ઈન્ક્વાયરી માટે જવું પડ્યું

તેના 270 કીલોમીટર થયાં. આ ઉપરાંત મારે અમારા વન ટનરને દરરોજ જવાનોની ટપાલ અને અન્ય રસદ (લશ્કરની ખોરાકી કે તેની સામગ્રી) માટે જુદી જુદી જગ્યાએથી હેડક્વાર્ટર્સ મોકલવો પડતો, જેની જવાબદારી નાયબ સુબેદાર હજારા સીંઘને સોંપવામાં આવી હતી. આ કામના એક 'ટર્ન–અરાઉન્ડ'ના 10 કીલોમીટર થતા. આવી 21 ટ્રીપ્સ થઈ જેની લૉગબુકમાં હજારા સીંઘની સહી છે. તેઓ મારા ભરોસાપાત્ર પ્લૅટુન કમાન્ડર છે, અને કોઈ પણ સંજોગોમાં તેમને સોંપાયેલ વાહનનો ગેરઉપયોગ કરે નહીં તેની મને ખાતરી છે. આમ મારી વન ટનર ટ્રકે કુલ 3000 કીલોમીટરથી વધુ અન્તર કાપવું જોઈતું હતું; પણ હકીક્તમાં કેવળ 1800 કીલોમીટર થયા. આનું કારણ એટલું કે મોટા ભાગના મારા કમાન્ડ–ઍન્ડ–કન્ટ્રોલ, કોર્ટ ઑફ ઈન્ક્વાયરી અને અન્ય કામ માટે પેટ્રોલ બચાવવા મેં રૉયલ એન્ફીલ્ડ બુલેટ મોટર સાઈકલનો ઉપયોગ કર્યો હતો, જેની નોંધ બુલેટની લૉગબુકમાં જોવા મળશે. મારા ખુલાસાથી આપને સંતોષ ન થાય તો કોર્ટ ઑફ ઈન્ક્વાયરી બેસાડવા મારી વીનન્તી છે.'

કૅપ્ટન નરેન્દ્ર લખે છે, 'મારો લેખીત જવાબ વાંચી સેમી સમસમી ગયો. તેણે કહ્યું 'ઈફ આઈ વેર યુ' (જો હું તારી જગ્યાએ હોત તો) આટલો કડક જવાબ ન લખું.' 'સેમી, આપણે બન્ને જુદી પ્રકૃતીના લોકો છીએ. તું જે કરે તે મારે કરવું જ જોઈએ તેવો કોઈ

નીયમ નથી. મને જે ઠીક લાગ્યું તે મેં લખ્યું. મારો જવાબ તું સી.ઓ.ને મોકલી આપ. પરીણામની પુરી જવાબદારી લેવા હું તૈયાર છું.' કૅપ્ટન નરેન્દ્રે સેમીને રોકડું પરખાવી દીધું.

ત્રણ દીવસ બાદ સેમીએ મારા પત્ર પર કર્નલ ચૌધરીએ લખેલ શેરો વાંચવા કહ્યું અને તેની નીચે મારી સહી માગી. કર્નલે લખ્યું હતું, 'આ અફસરે લૉરીડ બ્રીગેડ સાથેની કામગીરી ઉત્કૃષ્ટ રીતે બજાવી છે, જે પ્રશંસાપત્ર છે.' મને મળવાની વાત દુર રહી; પણ દર અઠવાડીયે બધા અફસરો સાથે થતી મીટીંગમાં પણ તેમણે મારી ઍક્સસર્સાઈઝની કામગીરીનો ઉલ્લેખ સરખો ન કર્યો!' કૅપ્ટન નરેન્દ્રે પોતાની ડાયરીમાં ટપકાવેલી આ વેદનાપુર્ણ નોંધ મીલીટરીમાં પણ 'ઑલ ઈઝ નોટ વેલ'ની શાહેદી આપે છે.

કૅપ્ટન આ દુર્ઘટના સન્દર્ભે વીશેષમાં નોંધે છે, 'જે દીવસે મને સેમીએ કર્નલ ચૌધરીનો શેરો બતાવ્યો, તે સાંજે નાયબ સુબેદાર હજારાસીંઘ મને વૉલીબોલ રમતી વેળાએ મળવા આવ્યા. સી.ઓ.એ તેમની ઘનીષ્ઠ પુછપરછ કરી હતી કે કોઈ પણ દીવસે કે રાતે મેં કદી કૅમ્પ છોડ્યો હતો કે કેમ અને મારા પત્રમાં મેં જે લખ્યું હતું તે સત્ય છે કે નહીં! ઓ.આર. ટાઈપની સુધ્ધાં આ પરાકાષ્ઠા હતી. કર્નલ થઈને એક અધર રૅંકના માણસ પાસે પોતાના સાથી અફસર વીશે આવી તપાસ ઘૃણાસ્પદ હતી.

હજારાસીંઘે મને જે કહ્યું તેમાં જેટલા તેમના પોતાના અંગત સંસ્કાર જણાયા તેથી વધુ કર્નલ ચૌધરીની માનસીકતાની પરખ દેખાઈ. 'સી.ઓ. સાહેબકો કીસીકી ચુગલી સુનને કે બજાય આપસે હી સીધી બાત કર લેના ચાહીયે થી ઔર આપ જૈસે અફસર પર ઐતબાર કરના ચાહીયે. બાકી, પુરી પલટનમેં આપકે બારે મેં કીસીસે ભી પુછેં, સબ કહેંગે...'

પન્ત જેવા ચુગલીદાર માણસની વાત સાંભળી કર્નલ ચૌધરીએ તો પોતાની હેસીયત બતાવી આપી. પણ કેપ્ટન પન્ત જેવો ભુતપુર્વ શીક્ષક સી.ઓ.નું પ્રીયપાત્ર બનવા આટલી હીન કક્ષાએ જઈ શકે તે માનવું મારા માટે મુશ્કેલ હતું. થોડા મહીના બાદ ઈમર્જન્સી અફસરોને પરમેનન્ટ રેગ્યુલર કમીશન (અફસર તરીકે કાયમી નીમણુક) માટે સીલેક્શન બોર્ડમાં જવાનું હતું. આના માટે છેલ્લા સી.ઓ.નો રીપોર્ટ અને શીફારીસ અત્યન્ત મહત્ત્વના હોઈ, પન્ત સમેત કેટલાક લોકો તેમના માટે ગમે તે કરવા તૈયાર હતા. લેફ્ટનન્ટ ભોજ અને શર્મા જેવા કેટલાક જ અફસરો એવા હતા કે જેઓ પોતાની કાબેલીયત અને શીષ્ટ જીવન જીવી પોતપોતાનું કાર્ય કરવામાં રત હતા. પન્તને ચૌધરીસાહેબના રીપોર્ટ અને અંગત ચીઠ્ઠીને કારણે પરમેનન્ટ રેગ્યુલર કમીશન મળી ગયું.

મેઘધનુષ

અમારી બટાલીયનમાં ત્રણ–ચાર અફસરો એવા હતા જેમને કર્નલ ચૌધરીની આદતોની પહેલેથી જાણ હતી અને તેનો પુરેપુરો ફાયદો ઉઠાવવા તેઓ તૈયાર હતા. મીલીટરી કહો કે સીવીલ, જો કોઈ અફસર પોતાના કૌશલ્યોની ઉણપને કારણે તેના ઉપરીઓને ખુશ કરવામાં નીષ્ફળ જાય તોયે, પ્રોમોશનની સીડી ચઢી શકે છે. ઉપરીઓને ખુશ કરવા માટેના બીજા અનેક રસ્તાઓ હોય છે. જો કે, તેમાંનો કોઈ પણ માર્ગ નૈતીક રીતે ઉચીત ન ગણાય. અહીં એક સનાતન સત્ય કહેવું જરુરી છે. આ રીતે મેળવેલ પ્રમોશન અને સફળતા અલ્પજીવી હોય છે અને તેનો અન્ત બદનામી અને અનામી વ્યક્તીની જેમ જીવન ગુજારવામાં આવે છે.

–કૅપ્ટન નરેન્દ્ર

6

નીર્દોષ કીશન લાલને કૅપ્ટન નરેન્દ્રે બચાવી લીધો

'ચાર્લી કમ્પનીનો નૉન કમીશન્ડ ઑફીસર નાયક કીશન લાલ પન્દર દીવસ માટે 'ઍબ્સન્ટ વીધાઉટ લીવ' (રજા વગર ગેરહાજર) થયો હતો. કર્નલ ચૌધરીએ કૅપ્ટન નરેન્દ્રને 'સમરી ઑફ એવીડન્સ' કરવાનું કામ સોપ્યું. સેમીએ આ માહીતી આપતા કૅપ્ટનને જણાવ્યું, 'આ કામ એવું પાકું થવું જોઈએ કે આ માણસ સજામાંથી છટકી ન શકે. સી. ઓ. બટાલીયનમાં દાખલો બેસાડવા માગે છે કે નૉનકમીશન્ડ ઑફીસર 'ઍબ્સન્ટ વીધાઉટ લીવ' થાય તો તેને પદચ્યુત કર્યા બાદ પણ છ મહીનાની સીવીલ જેલમાં સખત કેદ થઈ શકે છે.' કૅપ્ટને નીર્દોષ કીશન લાલને બચાવી લીધો.'

અનુક્રમણીકા

કોઈ જવાને ગુનો કર્યો હોય તો તેની સામે **'સમરી ઑફ એવીડન્સ'** નોંધવા માટે એક અફસર નીમવામાં આવે છે. સૈનીકને સજા આપવાનો આ ટુંકો રસ્તો છે. કૅપ્ટન નરેન્દ્ર એ કાર્યવાહીથી

વાકેફ હતા એટલે રજા મંજુર કરાવ્યા વગર ગેરહાજર રહેનારા નાયક કીશન લાલનો કેસ કર્નલ ચૌધરીએ કૅપ્ટનને સોંપ્યો.

ભારતીય સેનામાં આર્મી ઍક્ટ પ્રમાણે બટાલીયન કમાન્ડરને ફર્સ્ટ કલાસ મેજીસ્ટ્રેટની સત્તા આપવામાં આવી છે. કોઈ જવાન કે નૉનકમીશન્ડ ઑફીસર સામે ગુનો પુરવાર થાય તો તેને કમાન્ડીંગ ઑફીસર(સી.ઓ.) કેદની સજા ફરમાવી શકે છે. સીવીલ જેલમાં કોઈ જવાન જાય તો તેને ફોજમાંથી બરતરફ કરવામાં આવે. કર્નલ ચૌધરીએ પોતાની સત્તાનો આ અગાઉ અમલ કર્યો હતો અને એક જવાનને આવી રીતે છ મહીનાની કેદની સજા ફટકારી હતી. કૅપ્ટન નરેન્દ્રની કસોટી શરુ થઈ. કર્નલ ચૌધરી કીશન લાલને ગુનેગાર ઠેરવવા ઈચ્છતા હતા. કૅપ્ટન નરેન્દ્ર ન્યાયના પક્ષે રહેવા ઈચ્છતા હતા.

પ્રથમ તબક્કે, કીશન લાલે કૅપ્ટન સમક્ષ રજા વગર ગેરહાજર રહેવાનો ગુનો સ્વીકારી લીધો. કીશન લાલે કહ્યું, ‘સાહેબ, આપ ઈન્ક્વાયરી પુરી કરી નાખો. મારે મારા બચાવમાં કંઈ જ કહેવું નથી.’ કૅપ્ટન નરેન્દ્ર આરોપીની આંખોમાં વીષાદનાં વાદળો જોઈ શક્યા. એમનું હૃદય પોકારી ઉઠ્યું, ‘લાગે છે એટલું આ કામ સરળ નથી. તારા હાથે ઉતાવળમાં એવું કામ ન થઈ જાય કે આખી જીન્દગી પસ્તાવાનો વારો આવે.’ કૅપ્ટન કીશન લાલની ચોકી કરનાર બન્ને ગાર્ડઝને ઑફીસના તમ્બુની બહાર જવાનો

હુકમ કર્યો. ત્યાર પછી ક્રીશન લાલને પુરી વાત નીઃસંકોચ રીતે કહેવા જણાવ્યું. ક્રીશન લાલની હીમ્મત ખુલી ગઈ.

ક્રીશન લાલની પે બુક પ્રમાણે તેની સૈન્યમાં ઓગણીસ વર્ષની નોકરી થઈ હતી. તેઓ એક વર્ષ પછી નોકરીમાંથી ડીસ્ચાર્જ લેવાના હતા. લગ્નનાં દસ વર્ષ બાદ તેની પત્નીને બાળક જનમ્યું. પાંચ વર્ષનો બંસીધર અત્યન્ત માંદો હતો એવો પત્નીનો પત્ર આવ્યો. ક્રીશન લાલે તેના ઍક્ટીંગ કમ્પની કમાન્ડર સુબેદાર ગુરમીતસીંઘને રજાની અરજી આપી હતી, જે તેમણે નામંજુર કરી. ત્રીજા દીવસે તેના ઘરેથી તાર આવ્યો કે દીકરો અન્તીમ અવસ્થામાં છે. વહેલા ઘરે આવો. તેણે કમ્પની કમાન્ડરનો ‘ઑર્ડરલી રુમ’ (ઈન્ટર્વ્યુ) માગ્યો. સુબેદારસાહેબે તેની ફરી અવગણના કરી. મીલીટરીમાં શીરસ્તો હતો કે દર શનીવારે કમ્પની કમાન્ડરનો ‘ઓપન ઑર્ડરલી રુમ’ યોજાય. જેમાં કોઈ પણ જવાન ઑર્ડરલી રુમ રજીસ્ટરમાં નામ નોંધાવી કમ્પની કમાન્ડરને સીધો મળી શકે.

ક્રીશન લાલ પત્નીનો પત્ર અને તાર લઈ ફરી એકવાર કમ્પની કમાન્ડરને મળવા ગયો. આ વખતે તેણે ‘દફા હો જાવ’ (ગૅટ આઉટ) કહ્યું. તેની પાસે હવે કોઈ રસ્તો બચ્યો નહોતો. તે સીધો યુનીટના કમ્પાઉન્ડની બહાર જી.ટી. રોડ પર ગયો અને જે બસ મળી તે લઈ પોતાને ગામ પહોંચી ગયો. બાળક લગભગ

બેભાન હાલતમાં હતો. જેમ તેમ કરીને તે બંસીધરને અમ્બાલાની મીલીટરી હૉસ્પીટલમાં લઈ ગયો. ત્યાં ઍડમીટ કર્યા બાદ સદ્‌ભાગ્યે તે બચી ગયો. હૉસ્પીટલમાંથી બાળકને રજા મળી એટલે કીશન લાલ તરત યુનીટમાં પાછો આવી ગયો હતો.

હવે, નીર્દોષ કીશન લાલને બચાવવા માનવતાવાદી કૅપ્ટન નરેન્દ્રે જે કુનેહ દર્શાવી તેની રસપ્રદ વાતો એમના જ શબ્દોમાં માણીએ :

'કીશન લાલ, તમે રજા માટે 'ઑર્ડરલી રુમ' માગ્યો અને જેટલી વાર તમારા સુબેદારસાહેબને મળવા ગયા તે વખતે તમારા કમ્પની હવાલદાર મેંજર (સીએચએમ) હાજર હતા?' કોઈ જવાનને પોતાની અરજી કે ખાસ વીનન્તી કરવા માટે ઉપરી અફસરની મુલાકાત લેવી હોય અથવા તેના પર ગેરશીસ્ત અંગેની કારવાઈ કરવાની હોય તો તે માટે તેને અફસરની સામે રજુ કરવાના વીધીને 'ઑર્ડરલી રુમ' કહેવામાં આવે છે. આ કામમાં હવાલદાર મેંજરનો મુખ્ય ભાગ હોય છે.

'જી સાહેબ'

ઑર્ડરલી રુમ રજીસ્ટરમાં તમારી અરજી નોંધવામાં આવી હતી?

'જી સાહેબ'

મેં ક્રીશન લાલને તેના અધીકાર ફરીથી સમજાવ્યા અને કહ્યું કે જ્યારે હું તેના સુબેદારસાહેબનું સ્ટેટમેન્ટ નોંધું, ત્યારે તેમની ઉલટ તપાસમાં ઑર્ડરલી રુમ સમ્બન્ધી જ પ્રશ્નો પુછે. જ્યારે હું તેને 'બચાવ પક્ષના શાહેદ તરીકે કોઈને બોલાવવા માગે છે' એવું પુછું ત્યારે સીએચએમ તથા અન્ય મીત્રોનાં નામ આપી તેમની શાહેદી લખાવવાની વીનન્તી કરે.

ક્રીશન લાલ હવે પોતાના જીવનની બાજી લડી લેવા તૈયાર થયો. આટલાં વર્ષ સેનામાં વફાદારીપુર્વક સેવા કરી હતી. અત્યાર સુધીનો તેનો સર્વીસ રેકોર્ડ આભલાની જેમ સ્વચ્છ હતો, તેથી હવે સીવીલ જેલમાં જવાની નામોશી લેવાનું તેને યોગ્ય ન લાગ્યું. તેણે મારી સલાહ મુજબ પોતાના કમ્પની કમાન્ડરની ઉલટ તપાસ કરી. પોતાના બચાવમાં કમ્પની હવાલદાર મેજર સહીત, બે–ત્રણ સાક્ષીઓ બોલાવ્યા, ઑર્ડરલી રુમ રજીસ્ટર મંગાવ્યું. આ બધા સ્ટેટમેન્ટ તથા પુરાવા મેં મારા 'સમરી ઑફ એવીડન્સ'માં નોંધ્યા. મારી તપાસમાં મને જણાયેલાં સત્યોની તપસીલ (વીગત) તથા મારી ભલામણનો સારાંશ લખ્યો કે, 'નાયક ક્રીશન લાલે કાયદેસર હોય તે બધાં કામ કર્યા હતાં. તેમ છતાં તેને ન્યાય ન મળતાં ડ્યુટી પરથી ગેરહાજર થવા સીવાય કોઈ માર્ગ બચ્યો નહોતો. તેથી તેને આ અન્તીમ પગલું લેવું પડ્યું હતું. આવા અસાધારણ સંજોગોને

ધ્યાનમાં લઈ, તેના પર હળવી હોય તેવી યોગ્ય કાર્યવાહી કરવામાં આવે; એવા રીપોર્ટ સાથે મારો 'સમરી ઑફ એવીડન્સ'કર્નલ ચૌધરીને સોંપ્યો.

મારો રીપોર્ટ જોઈ કર્નલ ચૌધરીનો પીત્તો ખસી ગયો. તેમણે બુમાબુમ કરી મુકી અને મને નવેસરથી સમરી ઑફ એવીડન્સ કરવાનો હુકમ આપ્યો. સેમી દ્વારા મને કહેવામાં આવ્યું, 'આ વખતે કીશન લાલનો ગુનો સાબીત થવો જ જોઈએ જેથી તેને સીવીલ જેલમાં મોકલી શકાય!' હું મારા કામમાં અવીચળ રહ્યો. આ વખતે મેં બને એટલા વધુ સાક્ષીઓ બોલાવ્યા જેમણે કીશન લાલની વાત સાબીત કરી. ગુરમીતસીંઘની ઉલટ તપાસમાં તેમણે પરસ્પર વીરોધી જવાબ આપ્યા. અન્તે એવું પુરવાર થયું કે કીશન લાલે કાયદેસર રીતે જે કંઈ કરવું જોઈએ તે બધું કર્યું હતું. કેવળ અંગત અંટસને કારણે તેમના કમ્પની કમાન્ડરે તેમને ગેરશીસ્તનું પગલું ભરવા લાચાર કર્યા હતા. આખરે કર્નલ ચૌધરીને મારો 'સમરી ઑફ એવીડન્સ' સ્વીકારવો પડ્યો. કીશન લાલે આર્મી ઍકટની કલમનો ભંગ કર્યો હતો તેથી તેને સજા થઈ. તેને નાયકના પદ પરથી હઠાવી સીપાઈના પદ પર ઉતારવામાં આવ્યો અને યુનીટમાં જ એકવીસ દીવસની કેદની સજા આપવામાં આવી. સીવીલ જેલ અને મીલીટરીમાંથી બેઈજ્જતી સાથેની બરતરફીની બદનામીમાંથી તે બચી ગયો.

આ પ્રસંગ બાદ કર્નલ ચૌધરી કૅપ્ટન નરેન્દ્ર પર લાંબા સમય સુધી નાખુશ રહ્યા. એમના પ્રૉફેશનલ નૈપુણ્યમાં ક્ષતીઓ શોધવા કર્નલ ચૌધરીએ એમની અનેક પરીક્ષાઓ લીધી.

મેઘધનુષ

બે મહીના બાદ કર્નલ ચોધરીની બદલી થઈ. તેમની જગ્યાએ એક બાહોશ અને પ્રામાણીક કર્નલ આવ્યા. તેમના આગમનથી કેટલાક અફસરો નીરાશ થયા. નવા કર્નલને માથે ચકચકતી ટાલ હતી, તેથી આ અફસરો જે રીતે કર્નલ ચોધરીના વાળને કલપ લગાવીને જાલંધરના સરહીંદ ક્લબમાં અને અન્ય સ્થળે મોજ કરવા લઈ જતા તેવું હવે કરી શકવાના નહોતા! કર્નલ ચૌધરી વીધુર હતા, જ્યારે નવા કર્નલનું વૈવાહીક જીવન સુખી હતું.

–કૅપ્ટન નરેન્દ્ર

7

ઘવાયેલા બાળકને મદદ કરવામાં કૅપ્ટન ફસાયા!

'ભારત–પાકીસ્તાન વચ્ચેના યુદ્ધની ઝીણામાં ઝીણી વીગત કૅપ્ટન નરેન્દ્રે 'જીપ્સીની ડાયરી'માં ટપકાવી છે. ડાયરી વાંચતી વખતે કૅપ્ટનમાં એક જાનફીશાનીની તમન્ના ધરાવતા બહાદુર સૈનીકની લગોલગ એક સીદ્ધહસ્ત સાહીત્યકાર બેઠો હોવાની પ્રતીતી વાચકને વારંવાર થાય છે. યુદ્ધશાંતી પછી જમ્મુમાં ફરતી વખતે વીજયપુર નજીક એક બાળકને ટ્રકે ટક્કર મારવાથી ઈજા પહોંચી હતી અને એ બાળકને માનવતાની રાહે હૉસ્પીટલમાં લઈ જતા કૅપ્ટન સ્વયં 'આપત્તીમાં ફસાયા એ કીસ્સાની ચર્ચા પતાવી આગળ 'માર્ચ' કરીએ.'

અનુક્રમણીકા

કૅપ્ટન નોંધે છે : યુદ્ધ શાન્તી બાદ અમે ઘણી વાર જમ્મુ સીનેમા જોવા જતા. કૅપ્ટન શર્માનું એક યુનીટ વીજયપુરની નજીક હતું અને ત્યાંથી જમ્મુ બહુ દુર નહોતું. એક વાર તેમણે જમ્મુ જવાની પરવાનગી લીધી. હું તેમની સાથે ગયો. જમ્મુમાં થોડી ઘણી ખરીદી કરી પાછા વળતા યુનીટમાં ગાડી લેવાને બદલે તેમણે

સડકના કીનારે જીપ પાર્ક કરી, તેઓ ચાલતા જ તેમની પ્લૅટુનમાં ગયા. હું જીપની બોનેટ પર બેઠો હતો. દસેક મીનીટ બાદ વીજયપુરની શાળાના વીદ્યાર્થીઓને સાઈકલ પર આવતા જોયા. તેમાં એક બાળકની સાઈકલ લપસી અને તે ટ્રકના મડગાર્ડ સાથે અથડાયો. ટક્કરના આઘાતથી તે બેશુદ્ધ થયો અને તેના ગાલ પરથી લોહી વહેવા લાગ્યું. ટ્રક ડ્રાઈવર ગભરાઈને રફુચક્કર થઈ ગયો. મેં તેનો નમ્બર નોંધી લીધો. હું બાળકની હાલતથી ચીંતામાં પડી ગયો. અમારા યુનીટનું ઍડવાન્સ ડ્રેસીંગ સ્ટેશન ત્યાંથી પન્દર–વીસ કીલોમીટર દુર હતું, જ્યારે વીજયપુર કેવળ ત્રણ કીલોમીટર પર. મેં એક બાળકને પુછ્યું, 'વીજયપુરમાં સરકારી દવાખાનું છે?' 'જી સાબ, ત્યાં સરકારી ડીસ્પેન્સરી છે. ચાલો, હું તમને ત્યાં લઈ જાઉં.' આ વાત ચાલતી હતી ત્યાં કૅપ્ટન શર્મા આવી પહોંચ્યા. તેમણે હાલત પામી જઈને કહ્યું, 'બ્રધર, આ આપણો પ્રૉબ્લેમ નથી. જીપમાં બેસ અને આપણે યુનીટમાં પાછા જઈએ. અહીં એક મીનીટ પણ રોકવા જેવું નથી.'

'આ બાળકની હાલત જોઈ આપણે કેવી રીતે જઈ શકીએ? પહેલાં આપણે તેને ડીસ્પેન્સરીમાં પહોંચાડીએ પછી યુનીટમાં જઈશું.'

'નરેન, આ લફરમાં આપણે પડવું નથી. અહીંના લોકોને તું જાણતો નથી. અહીંના જેવા લુચ્ચા અને લેભાગુ લોકો તને કોઈ

દેશમાં નહીં મળે,' કહી તેઓ જીપમાં ચઢ્યા; પણ મારી જીદને કારણે તેઓ માની ગયા. અમે બાળકને જીપના પાછળના ભાગમાં સુવાડ્યો. વીજયપુર જવા અમે જીપ વાળવાનો પ્રયત્ન કરીએ તે પહેલાં બાળકના ગામના લોકોનું ટોળું દોડતું આવ્યું અને અમારી જીપને ઘેરી લીધી. છોકરાનો બાપ બુમો પાડી પાડીને કહેવા લાગ્યો, 'અરેરે! મારા દીકરાને મારી નાખ્યો! અને હવે તેની લાશનો નીકાલ કરવા આ મીલીટરીવાળા તેને ઉપાડી અહીંથી ભાગી રહ્યા છે. અરે ગામ લોકો, પકડો એમને! જ્યાં સુધી આ બધા લોકો મને 'મુઆવજો' આપવાનું લેખીતમાં ન કબુલે ત્યાં સુધી તેમને જવા દેશો નહીં', કહી તેણે પોક મુકી અને અમારી જીપની સામે તે સુઈ ગયો! મેં લોકોને પુરી વાત સમજાવી અને કહ્યું કે અકસ્માત અમારી સાથે નહોતો થયો. અમે માણસાઈના સમ્બન્ધે બાળકને સરકારી ચીકત્સાલયમાં લઈ જતા હતા; પણ કોઈ મારી વાત સાંભળવા તૈયાર જ નહોતું. અન્તે એક ભલા માણસે મારી વાત સાંભળી. તેણે કહ્યું, 'પહેલાં બાળકનો જીવ બચાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ, ત્યાર પછી મુઆવજાની વાત.' મુઆવજો એટલે તેને થયેલા નુકસાનની ભરપાઈ! આ માણસને પોતાના પુત્રનો પ્રાણ બચાવવાને બદલે મીલીટરી પાસેથી મોટી રકમ પડાવવી હતી! શર્માએ મારી તરફ અર્થપુર્ણ રીતે જોયું. મારી પાસે બોલવા જેવું કશું રહ્યું નહોતું. અન્તે બાળકને વીજયપુર લઈ જવામાં અમે સફળ થયા. બાળકને શારીરીક નુકસાન ઓછું અને માનસીક આઘાત વધુ લાગ્યો હતો.

વીજયપુરની ડીસ્પેન્સરીમાં તેને ઉતાર્યો તે પહેલાં જ તે હોશમાં આવી ગયો હતો! અમે અમારા યુનીટમાં પાછા તો ગયા; પણ ત્યાં વાત પુરી નહોતી થઈ. બીજા દીવસે બાળકનો બાપ તથા તેનાં સગાં અમારા જનરલ પાસે પહોંચી ગયા. આ ચાલાક લોકોએ અમારી ગાડીનો ટૅકનીકલ તથા રજીસ્ટ્રેશન નમ્બર નોંધી લીધો હતો! હવે તેમણે એવી ફરીયાદ કરી કે તેના બાળકને ટક્કર માર્યા બાદ આર્મર્ડ ડીવીઝનના અફસર તેને મરેલો સમજી નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા! યુદ્ધમાં 'ફખ્ર–એ–હીન્દ' બ્લૅક ઍલીફન્ટ ડીવીઝને લડાઈમાં ઉંચું નામ કમાયા બાદ આપણા દેશનો નાગરીક તેની સામે આવી ગમ્ભીર ફરીયાદ કરે તે તેમને મંજુર નહોતું. તેમણે પોતાના એડીસીને જાતે આની પુરી તપાસ કરવાનો આદેશ આપ્યો. અન્તે જ્યારે સત્ય સામે આવ્યું ત્યારે અમે હાશ અનુભવી!

કૅપ્ટન નરેન્દ્રે આ બનાવ અને આ મુલ્યવાન અનુભવ પછી તેના સુચીતાર્થોની સમીક્ષા કરતાં લખ્યું; 'આ બનાવ બાદ લાંબા સમય સુધી મારા મનમાં તાત્ત્વીક પ્રશ્ન પર તુમુલ યુદ્ધ ચાલ્યું. આવા પ્રસંગ જીવનમાં દરેક વ્યક્તીની સમક્ષ ક્યારેક તો આવતા જ હોય છે. લોકો 'આ મારો પ્રૉબ્લેમ નથી, મારે તેમાં પડવું નથી. ક્યાંક હું પોતે મુસીબતમાં આવી પડું તો મને કોણ બચાવશે' જેવી દ્વીધામાં આવી જઈ કશું ન કરે તો તેમને દોષ આપી શકાય? મારી પોતાની જ વાત કરું તો જ્યારે પેલા ઘાયલ અને બેહોશ અવસ્થામાં પડેલા

બાળકને અમે જીપમાં મુકતા હતા ત્યારે મારા પોતાના મનમાં તો બાળકને બચાવવા સીવાય બીજો કશો વીચાર નહોતો. ફક્ત એક ઝંખના હતી કે બાળકને તાત્કાલીક સારવાર મળે અને તેનો જીવ બચી જાય. આવી સંકટની સ્થીતીમાં તેના પીતાને 'મુઆવજા'ની પડી હતી, અને જે રીતે તે અમારી જીપની સામે ચત્તો સુઈ ગયો હતો ત્યારે તો હું ખરેખર હેબતાઈ ગયો હતો. લાંબા સમય સુધી આ વાતનો વીચાર કરતો રહ્યો અને ઘણીવાર એવા નીર્ણય પર આવ્યો હતો કે ભવીષ્યમાં આવો પ્રસંગ આવે તો ત્યાંથી દુર રહેવું. અન્તે આત્મામાં રહેતા રામનો અવાજ આવ્યો કે આવા પ્રસંગે દુર રહેવાની ભાવના જ માનવતાનાં મુલ્યોનો અન્ત લાવશે. લોકો આવો વીચાર કરવા માંડશે તો વીશ્વમાં મનુષ્યના રુપમાં આત્માહીન યન્ત્ર જેવાં ક્લેવર બાકી રહેશે.

એક દીવસ અમારી બટાલીયનમાં અમારા કોર કમાન્ડર જનરલ પૅટ્રીક્ડનના સ્ટાફ અફસર કર્નલ મોહમ્મદ ગુફ્રાન આવ્યા. 1948માં કશ્મીરમાં કબાઈલીઓ સામે લડતાં શહીદ થયેલ બ્રીગેડીયર ઉસ્માનના તેઓ નાનાભાઈ. તેમણે અમને કહેલી એક વાત મારા મનમાં કાયમ માટે વસી ગઈ. 'જેન્ટલમૅન, માનવીના આચરણમાં પ્રામાણીક્તા અને અપ્રામાણીકતા ઉત્તર અને દક્ષીણ ધ્રુવ સમાન હોય છે. આ બે સત્યોની વચ્ચે ત્રીજું કોઈ પરીમાણ નથી. કાં તો તમે પ્રામાણીક હશો અથવા અપ્રામાણીક. તમે કદી

એવું નહીં કહી શકો કે સામાન્યતઃ હું પ્રામાણીક છું, કોઈક જ વાર મારા હાથે અપ્રામાણીક કામ થઈ જાય છે. જ્યારે કદી તમારી સામે પ્રામાણીક્તા અને અપ્રામાણીકતાનું યુદ્ધ ઉભું થાય ત્યારે તમારો આત્મા જ તમને કહેશે કે તમારે શું કરવું જોઈએ. એક ઑફીસર અને જેન્ટલમૅન તરીકે તમારે શું કરવું, તે તમે જ નક્કી કરજો. સાચા માર્ગના અવલંબનને જ 'Integrity' (નેકી, સચ્ચાઈ) કહેવાય છે.

મેઘધનુષ

માણસ એક વ્યવસાય સ્વીકારે અને તેમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે, ત્યારે તેના મનમાં કદી એવું નથી આવતું કે, તે કોઈ મહાન કામ કરી રહ્યો છે. તે જે કાંઈ કરે છે તે તેની દીનચર્યાનો ભાગ હોય છે. તેમાં તે આનન્દ માણે છે. દીવસ વીત્યે જો તેને સારી નીન્દર આવે તો તેણે સમજવું કે તેના હાથે તે દીવસનું કામ પ્રામાણીકતાપુર્વક પુરું થયું. તે દીવસની રોટી તેને સાર્થક થઈ. લડાઈમાં દુશ્મનોના ગોળીબાર અને બૉમ્બ વર્ષામાં આપણા જવાનો જે ભાવનાથી લડતા રહ્યા, તેમને મળેલી કેળવણીનો હીમ્મતથી પ્રયોગ કર્યો તથા યુદ્ધમાં પોતાની પ્લૅટુનને, કમ્પનીને, બટાલીયનને તથા દેશને વીજય અપાવ્યો, તેમાં તેમની નીષ્ઠા અને નમ્રતા વ્યક્ત થાય છે.

–કૅપ્ટન નરેન્દ્ર

8

ભારતીય સૈનીકો માટે
તમારી સ્ત્રીઓ મા અને બહેન સમાન છે!

'જીપ્સીની ડાયરીમાં કૅપ્ટન નરેન્દ્રે પાકીસ્તાન સાથેના યુદ્ધની વીસ્તૃત માહીતી રજુ કરી છે. જે વાંચ્યા પછી વારંવાર એવો વીચાર પજવતો રહ્યો કે આ ડાયરીમાં એક દીલ થમ્ભાવી દેનારી સફળ ફીલ્મ બનાવવા માટેની શ્રેષ્ઠ સામગ્રી ખડકાયેલી છે. ફીલ્લોરાનાં યુદ્ધ દરમીયાન ભાતીય સૈનીકોએ મસ્તપુર નામના ગામ પર કબજો મેળવ્યો. એ ગામની કીશોરીઓ, બાળાઓ તથા મહીલાઓ ભારતીય સૈનીકો અમારા કેવા હાલ કરશે તે વીચારમાત્રથી થરથર કાંપતી હતી. તમામ બહેનોને એરીયા કમાન્ડર કૅપ્ટન નરેન્દ્રે પુરા આદર સાથે નીર્વાસીતો માટેના કૅમ્પમાં રવાના કરી.'

અનુક્રમણીકા

'જીપ્સીની ડાયરી'માં કૅપ્ટન નરેન્દ્રે ભારત–પાકીસ્તાન વચ્ચેના યુદ્ધનો અનુભવ સીદ્ધ અહેવાલ રજુ કર્યો છે. એ બધી વાતોને તો અહીં કઈ રીતે રજુ કરી શકાય? ના છુટકે, આપણે

કેટલાક નોંધનીય બનાવોની ઝલક મેળવીને સંતોષ માનવો પડશે. કૅપ્ટન લખે છે; 'પાકીસ્તાનની સરહદમાં પ્રવેશ કરતાં જ એક અજબ પ્રકારનો રોમાંચ થયો. 1948થી અત્યાર સુધી આપણા દેશની સામે પાકીસ્તાનનું આક્રમણ અને અતીક્રમણ ચાલુ જ હતું. અનેક વાર તેમણે આપણા દેશના પડખામાં ઘોંચપરોણા કર્યા હતા. રાજકીય નેતાઓની અનીર્ણાયક વૃત્તીને કારણે ભારતીય સેના લાચાર હતી. 1948માં મૅજર સોમનાથ શર્મા, બ્રીગેડીયર ઉસ્માન, કર્નલ રણજીત રાય તથા તેમના જવાનોનાં બલીદાન બાદ આ પહેલો મોકો હતો જેમાં પાકીસ્તાને શરુ કરેલા યુદ્ધનો જવાબ તેમની જ ભાષામાં આપવા અમે ખરેખર પાકીસ્તાનમાં પ્રવેશી રહ્યા હતા! સાંજે ચરવાહ નામના ગામ પાસે અમારી લૉરીડ બ્રીગેડની મોખરાની ટૅંક્સ અને ગઢવાલ રાઈફલ્સ પહોંચ્યાં. અહીં ત્રણ દીશામાંથી આવતી સડકોનો સંગમ હતો. પાકીસ્તાનની સેના મોરચાબંધી કરીને અમારી રાહ જોઈને બેઠી હતી, આઠમી ગઢવાલ રાઈફલ્સનું પાકીસ્તાનની સેના સાથે ઘમસાણ યુદ્ધ થયું. પ્રથમ દુશ્મનની તોપોએ આપણી સેના પર બૉમ્બાર્ડમેન્ટ કર્યું અને તે પુરું થાય તે પહેલાં ખાઈઓમાં બેઠેલા સૈનીકોએ ભારે પ્રમાણમાં ગોળીઓ ચલાવી. તેમની સંરક્ષણ પંક્તી પર ગઢવાલી સૈનીકોની ટુકડીઓ ફરી વળી અને ભારે ખુવારી સાથે પાકીસ્તાનની સેનાને પીછેહટ કરવી પડી. ગઢવાલ રાઈફલ્સમાં ઑફીસર સમેત ઘણા સૈનીકો કામ આવ્યા. વહેલી સવારે અમે (ગોરખા રાઈફલ્સ) તેમને

રીલીવ કરી તેમણે લીધેલી પૉઝીશન્સથી પાંચસો ગજ આગળ ગયા, જેથી ત્યાં આવી અમારા પર જવાબી હુમલો કરવા આવનાર દુશ્મનને ત્યાં જ પરાસ્ત કરી શકીએ. દુશ્મનના પ્રદેશમાં રાતના સમયે ગાડીઓમાં જવું હોય તો અમારી ગાડીઓને વગર લાઈટે જવું પડે. જરા જેટલી રોશની થાય તો દુશ્મનનો ઓપી અમારી પૉઝીશન તેના તોપખાનાને ખબર કરે અને ફરીથી અમારા પર બૉમ્બવર્ષા શરુ થાય. અમે ધીમે ધીમે જતા હતા ત્યારે એવું લાગ્યું જાણે સડક પર ચાલતી મારી જીપની નીચે રોડાં પડ્યાં હોય. નીચા વળીને જોયું તો સડક પર જીપની નીચે અને તેની આજુબાજુમાં પાકીસ્તાની સૈનીકોના મૃતદેહ પડ્યા હતા. આ હતા કોઈના લાડકવાયા. ભલે, દુશ્મનના કેમ ન હોય, કોઈ માના પુત્ર, બહેનના ભાઈ, કોઈના પતી ત્યાં કાયમ માટે પોઢ્યા હતા. તેમની પત્નીઓને, માતાઓને ખબર પણ નહોતી કે તેમના વીર કદી પણ પાછા ઘરે નહોતા પહોંચવાના. ખેર, ચરવાહ ક્લીયર કરી, અમારા નીયત સ્થાને પહોંચીને અમે તરત ખાઈઓ ખોદી અને તેમાં પૉઝીશન લઈ બેઠા.

કૅપ્ટન નરેન્દ્રે યુદ્ધ દરમીયાન બનેલા એક ઉમદા બનાવની નોંધ લેતા લખ્યું, ‘યુદ્ધ દરમીયાન એવી પરીસ્થીતી ઉદ્ભવી કે પાંચ દીવસ સુધી અમારી ભોજનની ગાડીઓ અમારા સુધી પહોંચી નહીં. કુચ કરવાના પહેલાં દીવસે મળેલી પુરીઓ, ત્રીજા

દીવસે ચામડા જેવી થઈ ગઈ હતી. આ વખતે મેં સાથે લીધેલા દાલમોઠના ડબ્બા મને યાદ આવ્યા; પણ જ્યાં આખી ફોજ ભુખી હોય ત્યાં હું એકલો ખાવાનો વીચાર પણ કેવી રીતે કરી શકું? આપણી જુની કહેવાત છે કે લાખ મરજો પણ લાખોના તારણહાર ન મરજો. અમારા વખતમાં બટાલીયનના કમાન્ડીંગ ઑફીસર(સીઓ)ને જવાનો માઈબાપ કહેતા. હું મારી સાથે હતા એટલા દાલમોઠના ડબ્બા અને રમની બાટલી લઈ અમારા (ગોરખા બટાલીયનના) સીઓ કર્નલ ગરેવાલ અને 2 આઈસી મૅજર બાગચી પાસે ગયો અને આ વસ્તુઓ તેમને આપી. કર્નલ ગરેવાલે ઉર્મીભર્યા સ્વરે કહ્યું, 'તારી ભાવનાઓની હું અંતઃકરણપુર્વક કદર કરું છું; પરન્તુ આપણી આખી પલટન ભુખી હોય ત્યારે હું આ નાસ્તો કેવી રીતે ખાઈ શકું?' મૅજર બાગચીએ કહ્યું, 'નરેન, તારી આ ભેટને આજની યાદગીરી તરીકે કાયમ માટે સાચવીને મારા ઘરના શૉ કેસમાં રાખીશ.' અમે બધા જ ભુખ્યા રહ્યા.

ત્રીજા દીવસના પ્રસંગો મારા માટે અવીસ્મરણીય છે. અમારી બટાલીયન આર્મર્ડ બ્રીગેડની સાથે રહી ફીલ્લોરા ગામ નજીકના રસ્તાની ચોકડી પર કુચ કરી રહી હતી. ત્યાં ખેમકરણ સેક્ટર તરફ જવા નીકળેલી પાકીસ્તાનની છઠ્ઠી આર્મર્ડ ડીવીઝનની ટેંક્સને અમારા સેક્ટરમાં મોકલવામાં આવી હતી. તે તથા ઈન્ફન્ટ્રીની એક બ્રીગેડ અમારી રાહ જોઈને બેઠી હતી. દુશ્મનની

આવી ભારે કીલ્લેબંધી પર હુમલો કરવા સૌ પ્રથમ અમારે મસ્તપુર નામના ગામ પર કબજો કરી આગળના આક્રમણ માટે તૈયારી કરવાની હતી. મસ્તપુરમાં પણ પાકીસ્તાનની સેનાએ મોરચાબંધી કરી હતી. અહીં ઘમસાણ લડાઈ બાદ પાકીસ્તાનની સેના હારી અને તેમને આ ગામ છોડવું પડ્યું. તેમની અજેયતા પર ભરોસો રાખનાર મસ્તપુરના ગ્રામવાસીઓ ગામમાં રોકાઈ રહ્યા હતા; પણ તેમના રક્ષક તેમને ભગવાન ભરોસે છોડીને ચાલ્યા ગયા. ગામના લોકો શેરડીના ખેતરમાં છુપાઈ ગયા. મસ્તપુર પર અમે કબજો કર્યો ત્યારે રાત હતી. સવારે જ્યારે નજીકના શેરડીના ખેતરમાં ત્રીસ–પાંત્રીસ કીશોરીઓ, બાળાઓ તથા મહીલાઓ, કેટલાક આધેડ અને વૃદ્ધજનોને લઈ અમારા સૈનીકો અમારા ઍડ્મીનીસ્ટ્રેશન એરીયામાં લઈ આવ્યા, યુવાન પાકીસ્તાની સ્ત્રીઓ ભારતીય સૈનીકો કેવા ખરાબ હાલ કરશે એ બીકથી એટલી ગભરાઈ ગઈ હતી કે તેમાંની કેટલીક બહેનો થરથર કાંપતી હતી. ઘણી બહેનોની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેતી હતી. હું એડ્મીનીસ્ટ્રેશન એરીયા કમાન્ડર હતો. તેથી તેમને મારી પાસે લાવવામાં આવ્યાં. મેં તેમને એટલું જ કહ્યું, ‘જુઓ, અમે ભારતીય સીપાહીઓ છીએ. તમારી સ્ત્રીઓ અમારા માટે મા અને બહેન સમાન છે. અમારી લડાઈ તમારી સરકાર સામે છે; તમારી સાથે નહીં. લડાઈના વીસ્તારથી દુર અમે નીર્વાસીતો માટે કૅમ્પ

બનાવ્યા છે, ત્યાં તમને હમણાં જ અમારી ગાડીઓ લઈ જશે. ગભરાશો નહીં.'

આ સમુહના આગેવાન ગામની શાળાના હેડમાસ્ટર હતા. આ પ્રૌઢ સદ્‌ગૃહસ્થ આગળ આવ્યા, ગળગળા થઈ ગયા અને કહ્યું, 'ભારતીય સેના પાસેથી અમને જે ઉમેદ હતી તેમાં તમે સાચા ઉતાર્યા છો. અમારા અખબાર અને રેડીયો તો તમારી સામે ગંદો પ્રચાર કરતા રહે છે, પણ તમે...' તેઓ આટલું જ બોલી શક્યા.

છઠ્ઠા દીવસની સવારના પહોરમાં અમને ગરમાગરમ તળાતી પુરીઓની સોડમ આવી અને અમે આનન્દમાં લગભગ દસ ફીટ ઉંચો કુદકો માર્યો! પાંચ દીવસ કશું ભોજન ખાધા વગર અમે લડી રહ્યા હતા. આ બ્રેકફાસ્ટ જાટ રેજીમેન્ટના કીચનમાં બની રહ્યો હતો. તેમને જ્યારે ગોરખા પલટનની સ્થીતીની જાણ થઈ, તેમણે અમને સૌને ખાવાનું પહોંચાડ્યું. બપોર પછી અમારી રેજીમેન્ટની ટ્રક્સમાં ક્વાર્ટરમાસ્ટર કૅપ્ટન બસંતસીંહ રાશન લઈને આવ્યા ત્યારે સૌને શાન્તી થઈ.

મેઘધનુષ

વાત ગમે તે હોય; પણ અન્તીમ વીશ્વલેષણમાં જીવનની લડાઈ તો પ્રત્યેક માણસે એકલાએ જ લડવી પડે છે, ચક્રવ્યુહના સાતમા કોઠામાં સપડાયેલા અભીમન્યુની જેમ. આમ જોવા જઈએ તો દુશ્મન સામેની લડાઈમાં જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઘણું ઓછું અન્તર હોય છે. એક યુદ્ધમાં જીવી જવાય તો બીજી લડાઈ લડવા સૈનીકો તૈયાર હોય છે. છત્રપતી શીવાજીના પુત્ર સમ્ભાજીનો શીરચ્છેદ કરતાં પહેલાં ઔરંગઝેબે તેને પુછ્યું, 'સમ્ભાજી, તને જીવતદાન આપું તો તું શું કરીશ?' જવાબમાં સમ્ભાજીએ ઉન્નત શીરથી અભીમાનપુર્વક જવાબ આપ્યો, 'જીયેંગે તો ઔર લડેંગે'. ભારતના જવાનો આવી ભાવનાથી યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં જતા હોય છે.

–કૅપ્ટન નરેન્દ્ર

9

કૅપ્ટન નરેન્દ્રને છુટા થવાનો ઓર્ડર મળી ગયો

‘કૅપ્ટન નરેન્દ્ર ભારતીય સૈન્યમાં પરમેનન્ટ રેગ્યુલર કમીશન ન મેળવી શક્યા. કૉન્ફીડેન્શીયલ રીપોર્ટમાં કર્નલ ચોધરીએ જે લખ્યું હતું તેનું એ પરીણામ હતું. કૅપ્ટનને આર્મી હેડક્વાર્ટર્સમાંથી પત્ર દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું કે, ‘પન્દરમી જુલાઈ, 1968ના રોજ તમને છુટા કરવામાં આવશે.’ સેનામાં જઈને દેશ સેવા કરવાની કૅપ્ટનની ઈચ્છા પુરી થઈ હતી. વીમા નીગમમાં પુનઃ આસીસ્ટન્ટના પદ પર જવાનો હક્ક તેમને હતો. કૅપ્ટન લખે છેઃ એક સ્વતન્ત્ર યુનીટના કમાન્ડર તરીકે નીવૃત્ત થયા પછી એક આસીસ્ટન્ટના પદ પર જવું અપમાન વહોરી લેવા જેવું હતું. તેમ છતાં અનુરાધા(પત્ની) આના માટે તૈયારી હતી.’

અનુક્રમણીકા

આર્મીમાંથી છુટા થયા પછી પુનઃ જીવન વીમા નીગમમાં જવા અંગે કૅપ્ટન દ્વીધા અનુભવતા હતા. છતાં તેઓ પોતાની જુની ઑફીસે પહોંચી ગયા. અહીં કૅપ્ટને પોતાને થયેલા કટુ અનુભવની વાત આ રીતે નોંધી છે :

'મારા મીત્ર સાથે આ બાબતમાં વાત કરી રહ્યો હતો ત્યાં નીગમમાં કામ કરતા અમારી જ્ઞાતીના, મારી ઉમ્મરના એક યુવાન આવ્યા. 'કેમ છો, કૅપ્ટન સાહેબ? પાછા આવી ગયા? ચાલો, હવે બેસી જાવ તમારી જુની આસીસ્ટન્ટની ખુરસી પર! હવે તો હવાલદાર – જમાદારના સલામ અને તમારા બુટ–પાલીશ કરી આપનારા ઑર્ડરલીઓને ભુલી જવા પડશે. બોલો, ક્યારે પાછા આવો છો?' કહી મલકાતા મુખે તેઓ ત્યાંથી જતાં રહ્યા. સેનામાંથી છુટા થવાના સમાચાર અમારા પરીવારમાં સુધ્ધાં પહોંચી ગયા હતા. મારા એક પીતરાઈએ મને કહ્યું, 'આપણાં નજીકના એક સગાં તો તાળી મારીને કહેતા હતા, કૅપ્ટન સાહેબ 'ડી–મૉબ' (ડીમોબીલાઈઝ્) થઈને પાછા આવે છે. મેલ કરવત, આખરે...ના... કહી હસતા હતા!' આ વાત સાંભળી મને અત્યન્ત દુઃખ થયું. પારકા લોકોની વાત જવા દઈએ; પણ આપણા પોતીકા આવી વાત કરે તેને શું કહેવું? યુદ્ધના સમયે જનરલ જે. એન. ચૌધરી અમારા ચીફ ઑફ આર્મી સ્ટાફ હતા. લડાઈ બાદ તેઓ રીટાયર થયા અને તેમના સ્થાને જનરલ કુમાર મંગલમ્ આવ્યા. તેમણે અમારા માટે ફરીથી સર્વીસીઝ સીલેક્શન બોર્ડની રચના કરી અને ચકાસણીના સ્તરમાં વધુ સખત નીયમો મુક્યા. બીજી તરફ 1965ની લડાઈ બાદ ભારત–પાકીસ્તાન તથા તીબેટની સીમા પર મુકવામાં આવનાર બીએસએફ, ઈન્ડો તીબેટન બૉર્ડર પોલીસ તથા સીઆરપીમાં અફસરોની પુરઝડપે ભરતી થઈ રહી હતી. તેમના માટે સેનામાંથી રીલીઝ થનારા ઈમર્જન્સી કમીશન્ડ ઑફીસર્સ જેવા યુદ્ધમાં પલોટાયેલા અને અનુભવી અફસરો મળ્યા હતા. આવા અફસરોને સરકારે સેનામાં

ગાળેલાં વર્ષોને સળંગ સેવા ગણી તેની સીનીયોરીટી આપીને લેવાનું નક્કી કર્યું. એક રીતે અમારા માટે એક સશસ્ત્ર સેનામાંથી બીજી સેનામાં ટ્રાન્સફર થવા જેવું હતું. ભારત સરકારે બીએસએફના ડાયરેક્ટર જનરલ શ્રી કે. એફ. રુસ્તમજી અને ગુજરાતના પોલીસ વડા રહી ચુકેલા સીઆરપીના ડાયરેકટર જનરલ વી. જી. કાનેટકરની આગેવાની હેઠળ જૉઈન્ટ સીલેક્શન બોર્ડની રચના કરી. શ્રી રુસ્તમજી કાબેલ અને દીર્ઘદૃષ્ટી ધરાવતા અફસર હતા.

કૅપ્ટન નરેન્દ્રને જીવન વીમા નીગમની ઑફીસમાં જે કડવો અનુભવ થયો અને મજાકને પાત્ર બનવું પડ્યું તેથી નીરાશ થઈને તેઓ અમદાવાદમાં આવેલા બીએસએફના હેડક્વાર્ટર્સમાં પહોંચી ગયા અને કમ્પની કમાન્ડરની જગ્યા માટે અરજી કરી દીધી. જ્યારે કૅપ્ટન, બાની માંદગી નીમીત્તે એમની સારવાર અર્થે હૉસ્પીટલમાં હતા ત્યારે બીએસેફના જૉઈન્ટ સીલેક્શન બોર્ડનું ઈન્ટરવ્યુ માટેનું નીમન્ત્રણ આવ્યું. કૅપ્ટન લખે છે : 'શ્રી રુસ્તમજીએ મારો રેકર્ડ જોઈ લડાઈ વીષયક વાતો પુછી. ત્યાર બાદ અચાનક પુછ્યું, 'તમારા પ્રીય લેખક કોણ છે?' 'ડબલ્યુ. સમરસેટ મૉમ, સર.' મેં જવાબ આપ્યો. 'તેમનાં કયાં પુસ્તકો તમે વાંચ્યા છે?' 'બધાં જ.'

'એમ? સરસ. મૉમ તો મારા પણ પ્રીય લેખક છે. વારુ, તેમની નવલીકા 'ધ રેન'ની નાયીકાનું નામ શું છે?'

એક સેકંડના વીલમ્બ વગર મેં જવાબ આપ્યો, 'મીસ્ સેડી ટૉમ્સન, સર.' 'આ ઑફીસર જે અંગે વાતો કરે છે એ બધું જાણે છે.

મારે અન્ય કોઈ સવાલ નથી પુછવા.' શ્રી રુસ્તમજીએ કહ્યું. કયા ફોર્સમાં જવા ઈચ્છું છું એવું પુછવામાં આવતાં મેં બીએસએફની પસન્દગી દર્શાવી. 'શ્રી રુસ્તમજીએ મને અભીનન્દન આપ્યા. મારે હવે જીવન વીમા નીગમમાં જઈ હીનતા અનુભવવાની જરુર ન રહી. થોડા દીવસ બાદ મને બનાસકાંઠામાં આવેલી બીએસએફ બટાલીયનમાં હાજર થવાનો હુકમ મળ્યો. જીવનમાં એક નવો અધ્યાય શરુ થયો.

કૅપ્ટન નરેન્દ્રે એક અદ્‌ભુત અને દર્દજનક અનુભવની વાત આ રીતે નોંધી છે : હું એક સમ્બન્ધીને ત્યાં મળવા ગયો હતો. ઘણી વાતો થઈ. શાસ્ત્રીય સંગીત, ઈમ્પ્રેશનીસ્ટ, ચીત્રશૈલી, રાજકારણ અને સામાજીક સમસ્યાઓ પર ચર્ચા થઈ. સમ્બન્ધીના કીશોર વયના પુત્ર અમારી વાતો ધ્યાનપુર્વક સાંભળી રહ્યા હતા. તેણે અચાનક સવાલ કર્યો, 'અંકલ, તમે આર્મીમાં ક્યાંથી જઈ ચડ્યા? મેં તો સાંભળ્યું છે કે ફોજમાં જડબુદ્ધી, જક્કી અને કડક મીજાજના લોકો જતા હોય છે જ્યાં મગજને વાપરવાની જરુર પડતી નથી.'

તે વખતે આપણા સમાજમાં મીલીટરી વીશે પ્રવર્તતા સ્ટીરીયોટાઈપ માન્યતાનો વીચાર કરી આ કીશોરની વાત હાસ્યમાં ઉડાવી દીધી હતી; પરન્તુ અમારા નવા કમાન્ડન્ટ કે. કે. સાહેબ (આ તેમનું સાચું નામ નથી)ને મળ્યા બાદ હું તેની સાથે સમ્મત થયો! મારા પાંત્રીસ વર્ષના જીવનમાં કર્નલ કે. કે. જેવો માણસ મને જીન્દગીમાં કયાંય જોવા મળ્યો નહોતો. જેટલી તેમની ભાષા

અશીષ્ટ અને અશ્લીલ, એટલું જ ખરાબ તેમનું વર્તન. કોઈ અફસરના હાથે એકાદું કામ સમયસર ન થાય તો દર અઠવાડીયે થતી મીટીંગમાં તેનો ઉઘડો તો લેતા જ; પણ 'તુમ સબ હીજડે હો. તુમસે કોઈ કામ નહીં હો શકતા' એવી ગાળો આપતા. જવાન, સુબેદાર કે અમારા જેવા આસીસ્ટન્ટ કમાન્ડર, કોઈ પણ તેમના ભુંડા વાણી વીલાસથી બચી શકતા નહોતા. તેમની વક્રતા શબ્દો પુરતી સીમીત નહોતી. ડ્યુટી કે ટ્રેનીંગના નામ હેઠળ જુલમી ગણાય તેવી શીક્ષા પણ ઠોકતા.

સરબજીત સીંઘ ઢીલ્લો અમારી બટાલીયનના સૌથી પ્રીય અફસર હતા. પંજાબ રાજ્ય તરફથી રાષ્ટ્રીય ચૅમ્પીયનશીપ સુધી હૉકી ખેલી ચુક્યા હતા. અભ્યાસમાં પણ એટલા જ હોશીયાર. બી.એસસી.માં પ્રથમ વર્ગ મેળવ્યા બાદ તેમને અમેરીકાની પ્રતીષ્ઠીત એમઆઈટી (મૅસેચ્યુસેટ્સ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઑફ ટૅક્નોલૉજી)માં એડમીશન મળ્યું હતું. દેશપ્રેમને પ્રાથમીકતા આપી 1962ની લડાઈ બાદ તેઓ સેનામાં જોડાઈ ગયા હતા. જવાનો અને અફસરોના પ્રીય એવા સરબજીત એક મહીનાની રજા પર ગયા. પરીવારના દબાણને કારણે તે દરમીયાન તેમને લગ્ન કરવા પડ્યાં. રજા પરથી પાછા આવ્યા ત્યારે પત્નીને સાથે લઈ આવ્યા. ટ્રેન મોડી સાંજે અમારા નજીકના સ્ટેશન પર પહોંચી અને યુનીટમાં આવતાં રાતના આઠ વાગી ગયા હતા. અમે તેમને રાતના ભોજન

માટે બોલાવ્યા. જમણ પુરું પણ નહોતું થયું કે કર્નલ સાહેબનો ગોરખા ઑર્ડરલી પ્રેમ બહાદુર અમારે ઘરે આવ્યો. ‘સી.ઓ.શાબને સરબજીત શાબકે લીયે ખત ભેજા હૈ.’

સરબજીતે પત્ર ખોલ્યો અને તેનો ચહેરો પડી ગયો. કે. કે. સાહેબે તેને પરોઢીયે પાંચ વાગ્યે બટાલીયન છોડી રણની વચ્ચે આવેલી અમારી સૌથી આગળની ચોકી બોરીયાબેટ જવાનો હુકમ કર્યો હતો!

એક નવપરીણીત અફસર અને નવવધુને આવી શીક્ષા આપવાનું કારણ કોઈની સમજમાં આવ્યું નહીં. પતીયાળાથી પાલનપુર સુધીના લાંબા પ્રવાસ બાદ તેમણે હજી સમાન પણ ખોલ્યો નહોતો કે તેને બૉર્ડર પર જવાની તૈયારી કરવી પડી. કર્નલ કે. કે.(આ તેમનું સાચું નામ નથી)ને કોઈ તીવ્ર માનસીક ગ્રંથીની પીડા હતી એ સ્પષ્ટ હતું. તેમના હાથ નીચે કામ કર્યા બાદ મને હૉલીવુડનું બીજા વીશ્વયુદ્ધ પર આધારીત ‘ડર્ટી ડઝન’ નામના ચીત્રપટમાંની ટેલી સૅવાલાસે ભજવેલી ભુમીકા યાદ આવી ગઈ. કે. કે.ના વ્યક્તીત્વને કોઈ ઓળખી શક્યું નહોતું. તેમના આ સ્વભાવ કે માનસીકતાનું કારણ જાણવા જેટલા અમે તજજ્ઞ નહોતા; પણ તેમની અને કેટલીક વાર તેમનાં પત્નીની વાતોમાં ડોકાતી ફ્રૉઈડીયન સ્લીપમાંથી થોડો અન્દાજ આવ્યો હતો.

મેઘધનુષ

જનરલ માણેકશાએ યુદ્ધ પુર્વેની મીટીંગમાં કહ્યું, ‘પાકીસ્તાનની ભુમીમાં તમે વીજયી થઈને જશો ત્યારે તમારી સામે અનેક પ્રલોભનો ઉભા રહેશે. સુન્દર સ્ત્રીઓ વીજેતાઓ પાસે આવશે. યાદ રહે, તમે ભારતના સૈનીકો છો, લુંટારા નથી. સ્ત્રીઓ કે અન્ય પ્રલોભનો તમારી સામે આવે તો હાથ ખીસ્સામાં મુકી પાછા વળીને જજો. ભારતમાં તમારી પ્રીયતમા, તમારી પત્ની તમારા માટે વીજયમાળા લઈને તમારું સ્વાગત કરવા તત્પર થઈ તમારી રાહ જોતી હશે. એક અનુભવી સેનાપતી તરીકે તમને ગૅરંટી આપું છું કે સમગ્ર વીશ્વમાં ભારતની સ્ત્રીઓ કરતાં વધુ સૌંદર્યવાન મહીલાઓ નથી. હવે તૈયાર થઈ આગલા હુકમની રાહ જોશો. આખું રાષ્ટ્ર તમારી તરફ મીટ માંડી રહ્યું છે. ગુડ લક એન્ડ ગુડ બાય.’

–કૅપ્ટન નરેન્દ્ર

10

અમદાવાદમાં સળગેલા દાવાનળે, કૅપ્ટનની પરીક્ષા લીધી!

'જુલાઈ 1969માં નાગપુરની સીવીલ ડીફેન્સ કૉલેજમાં ઈન્સ્ટ્રક્ટરની ટ્રેનીંગ પુરી કરીને કૅપ્ટન નરેન્દ્ર અમદાવાદ આવ્યા અને બીજે દીવસે એમને જાણવા મળ્યું કે શહેરમાં તોફાન ફાટી નીકળ્યાં હતાં. એમણે ન્યુ મેન્ટલ પાસે આવેલા એમના હેડક્વાર્ટર્સને ફોન કર્યો તો જાણવા મળ્યું કે એમની બટાલીયન આગલી રાતે જ કાળુપુર–દરીયાપુર વીસ્તારમાં ફરજ પર લાગી ગઈ હતી. કૅપ્ટનને તાત્કાલીક ડીઆઈજી હેડક્વાર્ટર્સમાં રીપોર્ટ કરવાનો હુકમ મળ્યો. તે વખતે એમના ડીઆઈજી વીરચક્ર વીજેતા બ્રીગેડીયર જીમી(જમશેદજી)નાદીરશા હતા અને તેમના સ્ટાફ અફસર ગુજરાત કેડરના આઈપીએસ અફસર કેકી (કેખુશરુ) હતા. તેમનો હોદ્દો આસીસ્ટન્ટ ડાયરેક્ટરનો હોવાથી સૌ તેમને 'એડીસાબ' કહીને બોલાવતા. ત્યાર પછીનો અહેવાલ વાંચો કૅપ્ટન નરેન્દ્રજીના જ શબ્દોમાં...'

અનુક્રમણીકા

મનુષ્ય જન્મ જ એવો હોય છે કે તેના માટે કોઈ સ્થીતી એક સરખી નથી રહેતી. તેના પર આવી પડેલી કપરી પરીસ્થીતીનો સામનો તેને કેવી રીતે કરવો જોઈએ તે તેની પોતાની વૃત્તી પર આધાર રાખે છે. દુઃખ કે માનસીક કષ્ટની યાતનામાં ડુબી રહેવું કે તેના પરીતાપમાંથી બહાર નીકળી, તેની નીકટ રહેતા પ્રીયજનો સાથે અને તે પણ નજીક ન હોય તો તેના પરીસરમાં આવેલા નૈસર્ગીક સૌંદર્ય પ્રત્યે સભાન, સજાગ રહી, તેને માણી, પોતાના કર્તવ્યપાલનમાં રત રહીને સમય આનન્દથી ગાળવો, તેમાંનો કયો વીકલ્પ લેવો તે પુર્ણ રીતે તેના હાથમાં હોય છે. મેં બીજો માર્ગ લીધો. મારી ફોક્સટ્રૉટ કમ્પનીએ મારા અભીયાનમાં પુરો સાથ આપ્યો. યુદ્ધની કે સ્થાનીક હુલ્લડમાં શાન્તી સ્થાપવા માટે જે કામગીરી બજાવવી પડે તેની તૈયારી કહો અથવા વાર્ષીક રમતગમત, અમે બટાલીયનમાં શ્રેષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત કરી શક્યા. સાંજે જવાનો સાથે સામુહીક રમતો બાદ અમે ઑફીસર્સ ક્વાર્ટર્સ પાસે આવેલા કોર્ટમાં બૅડમીન્ટન રમતા. કે. કે. સાહેબ તેમનાં પત્ની સાથે કોઈક વાર રમતમાં ભાગ લેવા આવતા. રવીવારે હું મારા એક પ્લૅટુન કમાન્ડર લશ્કરી રામ સાથે વગડામાં 22 કૅલીબરની રાઈફલ લઈ શીકારના નામે ભટકતો અને એક

પણ ગોળી છોડ્યા વગર પાછો ફરતો! હા, વેરાન જગ્યામાં રહેતાં પશુ–પક્ષી વીશે ઘણી જાણકારી મેળવી. મારુ Jungle loreનું જ્ઞાન વધતું ગયું.

પ્લૅટુન દ્વારા કરાતા હુમલાનું પ્રાત્યક્ષીક બતાવ્યું તે જોઈ તેઓ ઘણા ખુશ થયા. શારીરીક ક્ષમતા માટે પોણા બે કલાકમાં દસ માઈલ, દસ મીનીટમાં બે માઈલ અને એક કલાકમાં પાંચ માઈલની દોડમાં અમે બધા પાસ થઈ શક્યા.

જુલાઈ, 1969માં મને નાગપુરની સીવીલ ડીફેન્સ કૉલેજમાં ઈન્સ્ટ્રક્ટરની ટ્રેનીંગ માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો. પ્રશીક્ષણ પુરું કરી અમદાવાદ આવ્યો અને બીજે દીવસે સવારે મને જાણવા મળ્યું કે શહેરમાં તોફાન ફાટી નીકળ્યાં હતાં. અમદાવાદમાં મોટા પાયા પર જ્યારે પણ અશાન્તી થાય ત્યારે સૈન્યને બોલાવતાં પહેલાં બીએસએફને બોલાવવામાં આવે. સવારે રેડીયો પર સમાચાર સાંભળી ખ્યાલ આવ્યો કે આ વખતે તોફાનોએ માઝા મુકી હતી. મેં ન્યુ મેન્ટલ પાસે આવેલા અમારા હેડક્વાર્ટર્સને ફોન કર્યો તો જાણવા મળ્યું કે મારી બટાલીયન આગલી રાતે જ કાળુપુર–દરીયાપુર વીસ્તારમાં ફરજ પર લાગી ગઈ હતી.

મને તાત્કાલીક ડીઆઈજી હેડક્વાર્ટર્સમાં રીપોર્ટ કરવાનો હુકમ મળ્યો.

એડીસા'બે તેમના જુનીયર સ્ટાફ અફસર દ્વારા મને હુકમ આપ્યો કે તોફાનો ફેલાયેલાં હોવા છતાં; તેઓ મારા માટે ગાડી કે 'એસ્કોર્ટ' મોકલી શકશે નહીં અને મારે કોઈ પણ હીસાબે કાળુપુરમાં આવેલા સંવેદનશીલ લઘુમતી વીસ્તારમાં નીયુક્ત થયેલી અમારી ટુકડીમાં પહોંચી જવાનું છે!

અમે ફીયાટ કારમાં નીકળ્યા. સરદાર બ્રીજ પાર કરી દીલ્હી દરવાજેથી થોડા આગળ પહોંચ્યા કે ડાબી બાજુએ આવેલા ઠાકોરવાસમાંથી ધારીયા લઈને મોટું ટોળું ધસી આવ્યું. મેં ડ્રાઈવરને ગાડી રોકવાનું કહ્યું. મારો યુનીફૉર્મ જોઈને તથા મારી વાત સાંભળીને તેઓ અમારા પ્રવાસમાં અડચણ ઉભી નહીં કરે એવી મને ખાતરી હતી. મેં બારણાંનો કાચ નીચે કર્યો; પણ ડ્રાઈવરે ગાડી પુર ઝડપે મારી મુકી. ટોળાના માણસોએ ધારીયાનાં ઘા માર્યા તે ફીયાટના બૉનેટ, છાપરા પર અને મારી સીટના બારણાં પર પડ્યા. મારો હાથ સહેજમાં બચી ગયો.

મને ડ્રાઈવર પર ગુસ્સો આવ્યો. મેં કહ્યું, ‘તમે ગાડી રોકી હોત તો આવું ન થાત. હું સમ્ભાળી લેત.’

‘અરે સાહેબ, આવા ગાંડાતુર ટોળાં પર કદી વીશ્વાસ રખાય? એ તો પહેલાં કતલ કરે અને ત્યાર પછી તપાસ કરે કે ગાડીમાં કઈ કોમના લોકો હતા.’

તેમની વાત સાચી હતી. ગાડી પર પડેલા ધારીયાના ઉંડા ઘા પરથી તેમના ઝનુનનો ખ્યાલ આવી ગયો. બીજી વાત એ પણ હતી કે આવા રમખાણોમાં જનતા પોલીસ પર સૌથી પહેલો હુમલો કરતી હોય છે. મારો યુનીફૉર્મ ખાખી રંગનો હતો. ટોળાંને પોલીસ અને બીએસએફ વચ્ચેના તફાવતની નથી પડી હોતી.

મને અસારવા–મેઘાણીનગરના વીસ્તારમાં પેટ્રોલીંગની ડ્યુટી મળી. રાત્રે પેટ્રોલીંગ પર જઈ રહેલી એક પ્લૅટુનની સાથે પેટ્રોલીંગ પર ગયો. કર્ફ્યુ હોવાથી રસ્તાઓ સુમસામ હતા. ટાંકણી પડે તો પણ સમ્ભળાય એવી ભયાનક શાન્તી. રસ્તામાં લગભગ કાટખુણા જેવો વળાંક આવ્યો અને અચાનક અમારાથી વીસેક મીટર પર ચાર–પાંચ માણસ લાકડાના ઢગલાની હોળી સળગાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હોય તેવું

જણાયું. અમે તેમને પડકારતાં જ તેઓ નાસી ગયા. અમે 'હોળી' પાસે પહોંચ્યા અને જોયું તો ઢગલામાં માણસનો પગ દેખાયો. મારા જવાનોએ ઝડપથી લાકડાં હઠાવ્યાં તો અન્દર લોહીથી લથપથ થયેલી બે વ્યક્તીઓ હતી. અમે વાયરલેસથી ઍમ્બ્યુલન્સ બોલાવી. અમને Shoot at sightના હુકમ મળ્યા હતા, તેથી સ્થળ પર કેટલાક જવાનોને ચોકી માટે રાખ્યા અને હુકમ આપ્યો કે ઍમ્બ્યુલન્સ આવે તે પહેલાં કોઈ પણ માણસ અહીં હોળી પેટાવવા આવે તો ગોળીએ દેવા. આ હુકમ સાંભળી બે લાશોમાંથી એક ઉભી થઈ! આ 20–22 વર્ષનો ઘાયલ યુવાન હતો. તેને મરેલો ધારી તેને તથા તેના સાથીને ગુંડાઓનું ટોળું બાળી નાખવા માગતું હતું. સશસ્ત્ર સૈનીકો નાગરીકોની રક્ષા કરવા આવી ગયા છે તેવી ખાતરી થતાં તે ઉઠ્યો અને ઉપકારવશ અમારા પગ પકડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ઍમ્બ્યુલન્સ આવી પહોંચી અને તેને સીવીલ હૉસ્પીટલ મોકલી આપ્યો. તેનો સાથી મૃત્યુ પામ્યો હતો.

આખી રાતના પેટ્રોલીંગ બાદ સવારે હેડક્વાર્ટર્સ પર અમે પહોંચ્યા ત્યાં એડીસાહેબે મને હુકમ આપ્યો, 'નરેન, હુલ્લડ બેકાબુ થયાં છે. હવે એઈડ ટુ સીવીલ પાવર માટે બીએસએફ, આર્મી અને સીઆરપીને બોલાવવામાં આવેલ છે.

આના માટે જામનગરથી આવેલ બ્રીગેડની આગેવાની નીચે શાહીબાગમાં પોલીસ કમીશ્નરની કચેરીમાં 'જૉઈન્ટ ઑપરેશન કન્ટ્રોલ રુમ(JOC)'સ્થાપવામાં આવી છે. બીએસએફના પ્રતીનીધી તરીકે તારી નીયુક્તી કરું છું, તો હમણાં જ નીકળી જા.'

આગલા દીવસે જ્યારે હું ડ્યુટી પર ગયો ત્યારે પહેરેલે કપડે ગયો હતો. રાતભરની ડ્યુટી બાદ મને ઘરે જઈ જોઈતો સામાન લાવવા ઘરે જવું પડશે એવું મેં એડીસાહેબને કહ્યું. હીન્દના દાદાનું નામ ધરાવતા આ સાહેબે કહ્યું, 'તું હાલ સીપી ઑફીસ પહોંચી જા. આપણે બીજી વાત બપોર પછી કરીશું.'

પોલીસ કમીશ્નરની ઑફીસમાં બ્રીગેડ મેજર ટેલરની અધ્યક્ષતામાં Joint Operation Control સેન્ટર સ્થપાઈ ગયું હતું. હું ત્યાં પહોંચ્યો અને તરત કામે લાગી ગયો. મેજર ટેલર એક કાબેલ અફસર હતા. તેમણે JOCનું આયોજન અત્યન્ત કુશળતાપુર્વક કર્યું હતું.

બીજી તરફ પોલીસ ખાતાનો કન્ટ્રોલરુમ પ્રવૃત્તીથી ધમધમતો હતો. શહેરના કોઈ પણ પોલીસ વીસ્તારમાં બનાવ

બને તેની માહીતી થોડી જ સેકંડોમાં પોલીસ કન્ટ્રોલરુમમાં પહોંચી જતી. અહીં 'incident report'ની બે નકલ મેજર ટેલર પાસે આવે. કયા સેક્ટરમાં આ બનાવ બન્યો છે તે નકશામાં જોઈ JOCમાં કાર્યરત સમ્બન્ધીત સેકટરના પ્રતીનીધીને તેની એક નકલ આપી તેના પર અમલ કરવાનું કહે.

અમને, એટલે બીએસએફને શહેરનો કોટ વીસ્તાર સોંપવામાં આવ્યો હતો. અહીં અમારી ચાર બટાલીયનો નીયુક્ત થઈ હતી. કોટની બહારના વીસ્તારમાં ઈન્ફન્ટ્રીની બટાલીયનો અને એક આર્ટીલરીની રેજીમેન્ટ હતી. મારી ફરજ બીએસએફની જવાબદારીના વીસ્તારમાં આવેલી કોઈ પણ જગ્યાએ હીંસક બનાવ બને તો ત્યાંના સેક્ટર કમાન્ડરને તરત જાણ કરવાની હતી. ત્યાં શી કાર્યવાહી કરવામાં આવી તેનો રીપોર્ટ મેળવી તેનો અહેવાલ મીલીટરીના કમાન્ડર બ્રીગેડીયર સુખજીતસીંઘને આપવાનો હતો. સુખજીતસીંઘ તો લગભગ બહાર જ રહેતા હોવાથી હું રીપોર્ટ મેજર ટેલરને આપતો.

અમદાવાદમાં સેના અને બીએસએફ ખરેખર ‘રેપીડ એૅક્શન’ કરવા લાગ્યા. તોફાની ટોળાંઓને જાણ થઈ ગઈ કે તેઓ ક્યાંય અડપલું કરવા જશે તો પાંચ–છ મીનીટમાં બીએસએફ કે મીલીટરી ત્યાં પહોંચી જશે અને ‘શુટ એૅટ સાઈટ’ કરશે.

આમ છતાં આખું શહેર ભડકે બળી રહ્યું હતું. શહેરમાં દર મીનીટે પાંચથી છ બનાવોમાં ખુન, આગ, કતલના સમાચાર આવી રહ્યા હતા. અમને કોઈને એક મીનીટ શ્વાસ લેવાની પણ ફુરસદ નહોતી.

આમ ને આમ દીવસ અને રાત વીતી ગયાં. JOCમાં મીલીટરીના ચાર અફસરો હતા અને તેઓ એકબીજાને દર ચાર–ચાર કલાકે રીલીવ કરતા હતા. તેમના સ્ટાફના જવાન તેમને ચા અને નાસ્તો લાવી આપતા હતા; પણ તેમણે મને પુછ્યું પણ નહીં કે ભાઈ તમે ચા લેશો કે કેમ! હું ગુજરાતમાં હતો; પણ ગુજરાતીઓ વચ્ચે નહોતો. આપણી પરમ્પરાગત વહેંચીને ખાવાપીવાની ભાવનાની અપેક્ષા અન્ય પ્રદેશમાંથી આવેલા લોકો પાસેથી કેમ રાખી શકાય?

JOCમાં મને મીલીટરીના બીએસએફ પ્રત્યેના અણગમાનો ડગલે ને પગલે અનુભવ થયો. હું મીલીટરીમાં હતો ત્યારની વાત જુદી જ હતી. ગમે ત્યારે કોઈ પણ યુનીટમાં જઈએ તો સૌ પ્રથમ એ પુછવામાં આવતું, તમે અને તમારા ડ્રાઈવર જમ્યા છો કે નહીં? અહીં તો હું છેલ્લા 48 કલાકથી તેમની સામે જ બેઠો હતો, બાથરુમ સીવાય હું કદી કન્ટ્રોલરુમની બહાર ગયો નહોતો, તેમ છતાં હવે હું કેવળ બીએસએફમાં હતો તેથી જ કે કેમ, આર્મીવાળાઓ પાસેથી મને આ સાદી શીષ્ટતા પણ ન મળી. ઉલટાનું એક વાર ત્યાં ડ્યુટી પર આવતાં જમ્મુ–ઍન્ડ–કશ્મીર રાઈફલ્સના એક કૅપ્ટને વીના કારણ મારી સાથે બીએસએફના ‘અસ્તીત્વ’ માટે (મીલીટરીનો પ્રતીકાર કરવા માટે ઉભું કરાયેલ અર્ધ–સરકારી દળ!) ઉદ્ધતાઈથી વાત શરુ કરી. મને કહ્યું કે BSF સેનાવીરોધી દળ છે અને ‘અમારા પર પ્રતીકાર કરવા માટે સર્જવામાં આવ્યું છે’ કહી ઝઘડો શરુ કર્યો. મેં તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ તે સમજવા માગતો જ નહોતો. અન્તે મેજર ટેલરે તેને ચુપ રહેવાનું કહ્યું ત્યારે તેનું મોં બંધ થયું.

ત્રીજા દીવસે બપોરના બાર વાગ્યા અને મારાથી રહેવાયું નહીં. મેં એડીસાહેબને ફોન કર્યો, તો તેઓ ત્યાં

હાજર નહોતા. તેમના સ્ટાફ ઑફીસર સાધુસીંઘને મેં વાત કરી તો તેમણે કહ્યું, ‘યહાં આપકો રીલીવ કરને કે લીયે કોઈ નહીં હૈ. આપ ડટે રહીયે. ઠીક મૌકા દેખ કે હમ કુછ બન્દોબસ્ત કરેંગે.’ કહેવાની જરુર નથી કે કોઈ બન્દોબસ્ત ન થયો.

અમને મળતા (બીનસરકારી) અહેવાલ અનુસાર આ પાંચ દીવસમાં 2,000થી વધુ નીર્દોષ લોકોએ પ્રાણ ગુમાવ્યા હતા. અસંખ્ય લોકો ઘરબાર વગરના થઈ ગયા હતા. અમુક તોફાનગ્રસ્ત વીસ્તારોમાં મીલીટરી કે બીએસએફના સૈનીકો સાથે મોકા પર જઈ આવેલા સીનીયર પોલીસ અધીકારીઓ– ખાસ કરીને ડીઆઈજી શ્રી મીરચંદાની અમારા જૉઈન્ટ ઑપરેશનલ કન્ટ્રોલરુમમાં આવતા અને હાલતનું વર્ણન કરતાં તે સાંભળી એવું લાગતું કે દુનીયામાંથી માણસાઈ મરી પરવારી છે. અમારું કામ એ જોવાનું નહોતું કે કઈ કોમની વધુ જાનહાની થઈ છે. ફક્ત કોઈ માનવહત્યા ન થાય તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ અમારું હતું. અહીં કહેવું જરુરી છે કે તે વખતે ગુજરાતમાં કૉંગ્રેસના હીતુભાઈ દેસાઈનું શાસન હતું.

1969માં હું કન્ટ્રોલરુમમાં હતો. અહીં મને એવા દસ્તાવેજ જોવા મળ્યા જેમાં 1969માં થયેલી ખુનામરકીનાં કારણો જાણવા મળ્યાં. એક નીષ્પક્ષ સૈનીક તરીકે મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે ગુજરાત એક એવું શાન્તીપ્રીય રાજ્ય છે, જ્યાં એકબીજા પ્રત્યે સ્નેહ તો છે જ; પણ એક વાક્યમાં સમાઈ જતી ગુજરાતની સભ્યતા, જેના માટે ભારતની અન્ય કોઈ ભાષામાં સમાન વાક્ય નથી, તે છે : 'બે આંખની શરમ.' ગમે એટલો દુષ્ટ માણસ કે કટ્ટર દુશ્મન સામે આવે અને તેની સાથે તે અગાઉ થોડો પણ પરીચય હોય, તો બે આંખની શરમને કારણે એકબીજા પર તેઓ હાથ ઉપડતા નહોતા. 1969માં જે થયું તેનાં માટે કારણો જોવા જઈએ તો પરસ્પર આક્ષેપોની ઝડીઓ વરસવા લાગશે અને તેનો કોઈ અન્ત નહીં આવે. મને તો એક જ કારણ જણાય છે : બે આંખની શરમ સંવેદનાહીન વ્યક્તીઓનાં અંતરમાંથી મરી પરવારી હતી. કોઈ પણ દાવાનળનું કારણ એક નાનકડો તણખો હોઈ શકે છે. અમને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે આ વખતે તણખો નહીં; પણ મશાલ વડે આગ લગાડવામાં આવી હતી અને આ કૃત્ય એવા લોકોના હાથે થયું, જેમણે કેવળ અમદાવાદના જ નહીં; સમગ્ર રાજ્યના વન્દનીય અને માન્યવર ગણતા જગન્નાથ મન્દીરના

મહન્ત તથા મન્દીરના સાધુઓ પર હાથ ઉઠાવ્યો હતો. આખા શહેરમાં અને આજુબાજુના ભાગમાં આ વાત વંટોળીયાની જેમ ફેલાઈ ગઈ. લોકોના ક્રોધની આગ એક પ્રલયની જેમ ફેલાઈ ગઈ. ક્રોધ સૌ પ્રથમ માણસની સારાસાર બુદ્ધીને નષ્ટ કરે છે. પાડોશીઓ પ્રત્યેની પરસ્પર માનની ભાવના, જુનો સ્નેહભાવ આંધળા ગુસ્સાની આગમાં બળીને ભસ્મ થઈ ચુક્યાં હતાં. અંગ્રેજીમાં એક શબ્દ છે frenzy : હીન્દુ કહો કે મુસલમાન, બન્ને કોમ આ પાગલ મનોદશાનો ભોગ બની હતી.

ગુજરાતમાં 2002માં જે થયું તેનાં વીશે કહેવાનો મને કશો અધીકાર નથી. એક તો હું તે સમયે વીસથી વધુ વર્ષથી ભારતની બહાર હતો. બીજી વાતઃ ભારતના કહેવાતા ધર્મનીરપેક્ષવાદીઓ પણ; અન્તરથી ગુજરાતવીરોધી ઝનુનમાં અન્ધ બનેલાં માધ્યમોએ જે સમગ્ર ગુજરાતની જનતા પ્રત્યે પ્રચાર કર્યો, તેના પર હું વીશ્વાસ રાખી શકું નહીં. સદીઓથી ગુજરાતની માટીમાં વીકાસ પામેલા પરીવારમાં જન્મેલા માણસ તરીકે હું વીશ્વાસપુર્વક જરુર કહીશ કે ગુજરાતની જનતામાં તોરમાણ, તૈમુર અને નાદીરશાહી ક્રુરતા નથી. જે થયું તે અઘટીત, ગુજરાત માટે લજ્જાસ્પદ વાત હતી. તેમાં જે

વાત બહાર આવી તે હતી : આપણી પ્રજા, પછી ભલે તે હીન્દુ હોય કે મુસલમાન, તેમના માનસમાંથી બે આંખની શરમ, પરસ્પર આદર અને ગુજરાતી હોવામાં ગૌરવની ભાવના હતી તે લુપ્ત થઈ હતી. મારા મતે તે 1969માં જ મરી પરવારી હતી. ગુજરાત માટે તે ગોઝારું વર્ષ હતું. દુ:ખની વાત એ હતી કે તે સમયે ગુજરાત તથા કેન્દ્રમાં કૉંગ્રેસી સરકાર હતી. ગુજરાતના લોકપ્રીય, શાન્ત, ગાંધીવાદી નેતા હીતેન્દ્ર દેસાઈ રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન હતા. અચાનક થયેલા આ હીંસાસત્રથી દીગ્મુઢ થયેલા હીતુભાઈ કે તેમના પ્રધાનમંડળના કોઈ મન્ત્રી તોફાન દરમીયાન એક દીવસ માટે પોતાના સરકારી આવાસમાંથી બહાર નીકળવાની હીમ્મત, હમદર્દી કે પ્રજાના સેવક તરીકેની સીધીસાદી ફરજ બતાવી શક્યા નહોતા.

પન્દર દીવસની અસાધારણ ખુનામરકી બાદ શહેરની સ્થીતી કાબુમાં આવી. પુરા સમય દરમીયાન બ્રીગેડીયર સુખજીતસીંઘ અમદાવાદના બેતાજ બાદશાહ હતા. જાણે તેમણે એકલા હાથે પરીસ્થીતી પર નીયન્ત્રણ આણ્યું હતું. તેમના મગજમાં સત્તાનો મદ એટલી હદ સુધી આવી ગયો હતો કે, એક દીવસ અમે JOCમાં બેઠા હતા ત્યારે તેમણે

ગુજરાતનાં એડીશનલ ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ ઑફ પોલીસ શ્રી પન્તને દુરથી બુમ પાડી ને કહ્યું,

Eh, you! Come here! શ્રી પન્ત ગૌરવશાળી અફસર હતા, એટલું જ નહીં; તેઓ બ્રીગેડીયરથી ઉંચો હોદ્દો ધરાવતા હતા. તેઓ તો પાછળ જોયા વગર ધીમા, મક્કમ પગલે આગળ નીકળી ગયા. સુખજીતસીંઘને અપમાન થયા જેવું લાગ્યું. તેમણે મને કહ્યું, 'ઓએ, યુ, ગો ઍન્ડ ગેટ ધેટ મૅન ફૉર મી' ગમે તે હોય, આમ તો હું તેમના 'ઑપરેશનલ કમાન્ડ' નીચે હતો. હું શ્રી પન્ત પાસે આવી ગયો અને કહ્યું, 'ઍક્સ્ક્યુઝ મી સર, બ્રીગેડીયરે આપને યાદ કર્યા છે.' આ એક માનવાચક વાક્ય છે, જેનો અર્થ થાય છે, બ્રીગેડીયર આપને બોલાવે છે.

'I appreciate your courtesy, but please go and tell your Brigadier that if he wants to see me, he should know where my office is.'

('હું તમારા વીવેકને બીરદાવું છું; પરન્તુ જાઓ, અને તમારા બ્રીગેડીયરને જઈને કહો કે, જો તેઓ મને મળવા

ઈચ્છતા હોય તો મારી ઑફીસ ક્યાં છે એ તેમણે જાણવું જોઈએ.’)

મેં બ્રીગેડીયર સુખજીતસીંઘને આ સંદેશ આપ્યો. તેમનો અણગમો તેમના આખા શરીરમાં પ્રદર્શીત થતો દેખાયો!

શહેરમાં શાન્તી થતાં બ્રીગેડીયર સાહેબે શહેરના શ્રીમન્તો, મીલમાલીકો અને અગ્રગણ્ય નાગરીકોને કાંકરીયાના ફુટબૉલ સ્ટેડીયમ પર મોટી પાર્ટી આપી. કહેવાની જરુર નથી કે બીએસએફના અફસરોને આમન્ત્રણ નહોતું મળ્યું. અલબત્ત, પાર્ટીનો આખો ખર્ચ બ્રીગેડના અફસરોને ભોગવવો પડ્યો હતો.

મોટા ભાગનાં કામ પતી ગયા બાદ શહેરના મહાનુભાવોને ઑપરેશનલ કન્ટ્રોલરુમની કાર્યપદ્ધતી જોવા આમન્ત્રણ આપવામાં આવ્યું. આખા ઑપરેશનનું સમગ્ર સંયોજન મેજર ટેલરે કર્યું હતું, જો કે નામ, અકરામ અને મેજર જનરલનું પ્રમોશન બ્રીગેડીયર સાહેબને મળ્યાં. મેજર ટેલરને શાબાશી મળી. બીએસએફ અને સીઆરપીના અફસરોને તે પણ નહીં!

મેઘધનુષ

મેજર ટેલર! તેઓ ગૌર વર્ણના હતા અને અંગ્રેજીના ઉચ્ચાર એવા અણીશુદ્ધ હતા કે અમે બધા તેમને ઍંગ્લોઈન્ડીયન ધારી બેઠા હતા. એક દીવસ મને અનુરાધાનો ફોન આવ્યો. હું તેની સાથે વાત કરતો હતો તે સાંભળી તેઓ મારી સામે જોઈ હસ્યા– જાણે મારી વાત સમજી ગયા હતા. મેં અનુરાધાને ગુજરાતીમાં કહ્યું, 'અનુ, આપણે મરાઠીમાં વાત કરીએ, કારણે કે મારી સામે જે બેઠા છે તેઓ આપણી વાત સમજતા હોય તેવું લાગે છે.'

આ સાંભળી મેજર ટેલર ખડખડાટ હસી પડ્યા. તેણે મને ગુજરાતીમાં કહ્યું, 'નરેન, મારું નામ કાન્તી ટેલર છે, અને હું સુરતનો છું! વડોદરામાં ભણ્યો હોવાથી મને મરાઠી પણ આવડે છે!'

મેં કહ્યું, 'Good God! સર, આપ આપના નામનો સ્પેલીંગ Taylor કરો છો, તેથી મને લાગ્યું....' અને હું પણ હસી પડ્યો. મેજર ટેલર માટે ટૂંકમાં કહીએ તો તેઓ Outstanding Officer હતા. તેમની કાબેલીયત અને કાર્યકુશળતાને ભારતીય સેનાએ ઓળખી અને તેમની પદવૃદ્ધી થતી ગઈ. જે તેમને બ્રીગેડીયરે ન આપ્યું તે તેમની લાયકાતે અપાવ્યું.

–કૅપ્ટન નરેન્દ્ર

11

એક અવીસ્મરણીય પુનર્મીલન!

‘કૅપ્ટન પીયુષ ભટ્ટ અને કૅપ્ટન નરેન્દ્રનો સમ્બન્ધ મીત્રતાનો રહ્યો. ‘જીપ્સીની ડાયરી’ની પ્રસ્તાવના મેજર જનરલ પીયુષ ભટ્ટે લખી છે એ જ હકીકત એમના સમ્બન્ધોનો પુરાવો છે. મેજર જનરલ પીયુષ ભટ્ટ નોંધે છે : ‘હું સચોટપણે કહી શકું છું કે કૅપ્ટન નરેન્દ્રે તેમના સૈન્ય અને બૉર્ડર સીક્યૉરીટી ફૉર્સના સમયકાળ દરમીયાન તેમ જ 1965 અને 1971નાં યુદ્ધમાં, યુદ્ધકળામાં નીપુણતા પ્રાપ્ત કરી છે.’

અનુક્રમણીકા

ભારતની હજારો માઈલની સીમા પર દસ લાખથી વધુ સૈનીકોની સેના એવી વીકટ જગ્યાએ જતી હોય છે કે કોઈ અફસરને એક વાર ક્યાંક મળીએ તો ફરી તેમને મળવાની તક લગભગ અશક્ય હોય છે, આના માટે કોઈ ચમત્કાર જ જોઈએ!

સમયનું વહેણ નદીની ધારા જેવું છે. તેમાં પુર આવતાં રહે છે અને આપણે તેમાં તણાતા જઈએ છીએ. ક્યારે ક્યાં ફંગોળાઈ જઈશું, કયા કાંઠા પર પડીશું તેનો અન્દાજ કોઈને આવી શકતો નથી. 14 વર્ષ વીતી ગયાં. આર્મર્ડ ડીવીઝન, ગોરખા પલટન, મહારાજ અને કલ્લેવાલી સમયના વહેણમાં ખોવાઈ ગયા. અત્યારે જીપ્સી બૉર્ડર સીક્યોરીટી ફૉર્સમાં ડેપ્યુટી કમાન્ડન્ટના (મેજરના સમકક્ષ) હોદ્દા પર 14,000 ફીટની ઉંચાઈએ ફરજ બજાવી રહ્યો હતો. એક દીવસે હુકમ આવ્યો કે બારામુલ્લા ખાતે ડીવીઝનના અફસરોનો મેળાવડો યોજવામાં આવ્યો છે અને તેમાં હાજર રહેવાનું છે.

તે રાતે સખત ટાઢ પડી હતી. હું મારા સાથીઓ સાથે તાપણાં પાસે રમનો ગ્લાસ લઈને ઉભો હતો ત્યાં અચાનક મારી પાસે પીયુષ ભટ્ટ આવ્યા. તેમણે મને દુરથી જોયો અને સામે ચાલીને મળવા આવ્યા. હું તો અત્યન્ત ખુશ થઈ ગયો. મારા સાથીને તેમનો પરીચય કરાવતા કહ્યું, ‘આ મારા ઘણા જુના મીત્ર મેજર ભટ્ટ છે. 1965ની લડાઈમાં અમે સાથે હતા.. અને મારું ધ્યાન તેમના પર્કા પર કર્નલની રૅંકના ચીહ્નો તરફ ગયું. ‘સર, માફ કરશો.. મને આપની રૅંકનો ખ્યાલ ન રહ્યો.’

કર્નલ ભટ્ટ હસી પડ્યા. ‘અરે દોસ્ત, એવી ચીંતા નથી કરવાની. આટલાં વર્ષે મળ્યા એનો આનન્દ એટલો છે કે બીજી વાતો અનાવશ્યક બની જાય છે.’

‘આપ કર્નલ કયારે થયા?’ મેં પુછ્યું.

‘થોડો જ સમય થયો. આમ તો મારું પ્રમોશન એક વર્ષ પહેલાં થયું. મને અન્ય બટાલીયનનો કમાન્ડ લેવાની ઑફર આવી. મને મારી પહેલવહેલી બટાલીયન 5/9 ગોરખા રાઈફલ્સનો કમાન્ડ જોઈતો હતો, તેથી એક વર્ષ રાહ જોવી પડી.’

મીલીટરીમાં અફસર તરીકે ભરતી થનાર દરેક અફસરની મહેચ્છા હોય છે કે જે બટાલીયનમાં તેમની પ્રથમ નીમણુક થાય તેના કમાન્ડીંગ ઑફીસર બનવાનું સદ્ભાગ્ય તેમને મળે. કર્નલ ભટ્ટનો એક વર્ષ સુધી પ્રમોશન મોકુફ રાખવાનો નીર્ણય તેમની પ્રતીભાને અનુરુપ હતો.

1971ની લડાઈમાં ડેરા બાબા નાનક ખાતે સેવા બજાવ્યા પછી યુદ્ધ–શાન્તી જાહેર થતાં તેઓ સ્ટાફ કૉલેજ વેલીંગ્ટનમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે ગયા. ત્યાર બાદ બ્રીગેડ

મેજરના હોદ્દા પર યશસ્વી કાર્યકાળ પુરો થયો અને તેમને કર્નલના પદ પર પ્રમોશન મળ્યું.

5/9 ગોરખા રાઈફલ્સના કમાન્ડીંગ ઑફીસરનો ભાર તેમને સોંપવામાં આવ્યો તે પહેલાં અનેક કારણસર આ બટાલીયનની હાલત અને જવાનોનું મનોબળ નષ્ટપ્રાય: થઈ ગયાં હતાં. બટાલીયનનો ચાર્જ લેતાં પહેલાં તેઓ બ્રીગેડ કમાન્ડરને મળ્યા ત્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું કે હાલત એટલી ગમ્ભીર હતી કે બટાલીયનને વીખેરી નાખવાનો–Disband કરવાનો–નીર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો. બટાલીયન તથા કર્નલ ભટ્ટ માટે આ છેલ્લી તક હતી કે બટાલીયનનું આમુલાગ્ર પરીવર્તન કરી તેને યુદ્ધ માટે સક્ષમ બનાવવામાં આવે.

આપણી સેનામાં કહેવત છે : There are good officers and bad officers, but never a bad soldier. કર્નલ ભટ્ટે ચાર્જ લીધાને એક મહીનો પણ નહોતો થયો કે તેમના ડીવીઝનલ કમાન્ડર, બટાલીયનનું ઈન્સપેક્શન કરવા આવ્યા. પહેલાં જ દીવસે જનરલ સાહેબે હુકમ સમ્ભળાવ્યો : ‘60 દીવસમાં બટાલીયન યુદ્ધ માટે સક્ષમ પુરવાર ન થાય તો

તેમાંના એકેએક જવાનને ઘર ભેગા કરી દેવામાં આવશે અને 5/9 GRનું નામનીશાન નહીં રહે.'

સંરક્ષણની દષ્ટીએ ભારત માટે સમગ્ર કશ્મીરનો પ્રદેશ સંવેદનશીલ છે. તેમાંના પુંચરાજૌરી, ઉરી, તંગધાર, કારગીલ અને બાંદીપોરા જેવા વીસ્તાર અત્યન્ત ભયાનક ગણાય છે.

કર્નલ ભટ્ટની બટાલીયન ઉરીમાં ફરજ બજાવી રહી હતી. ત્રાસવાદીઓને ભારતમાં ઘુસાડવા માટે પાકીસ્તાનનું સૈન્ય તેમની સંરક્ષણપંક્તીઓ પર વારંવાર ગોળીબાર કરે. ગોળીઓના વરસાદની આડમાં ગીચ જંગલમાં બનાવેલી કેડીઓ દ્વારા છુપા રસ્તે ત્રાસવાદીઓને તેમની સેના આપણા પ્રદેશમાં ઘુસાડવાનો તે વખતે – અને હજી પણ પ્રયત્ન કરે છે. તેમને ઝબ્બે કરવા ગોરખા પલટનને 24 કલાક પેટ્રોલીંગ કરવું પડે. આવી કપરી હાલતમાં કામ કરી રહેલી બટાલીયનનું મનોબળ, કાર્યકુશળતા અને યુદ્ધકૌશલ્યમાં શ્રેષ્ઠ પુરવાર કરવા ઉપરાંત તેમનાં શસ્ત્ર–સરંજામને ચળકતી અને નવા જેવી હાલતમાં કરવાનું કામ કર્નલ ભટ્ટ માટે અસ્રાની ધાર પર ચાલવા જેવું હતું. તે પણ ફક્ત 60 દીવસમાં. 1965ના યુદ્ધમાં

તેમણે આ જ બટાલીયનના જવાનોની સાથે રહી જે કામગીરી કરી હતી તેની યાદ જવાનોમાં હજી તાજી હતી. હવે તેમની પ્રેરણાદાયક આગેવાનીએ જવાનોમાં વીજળીક ગતીએ ઉત્સાહ વધાર્યો. તેમના નેતૃત્વે 5/9 ગોરખા રાઈફલ્સને અગ્નીપરીક્ષામાં સફળતા અપાવી. તેમણે બટાલીયનને disband થવાની નામોશીમાંથી બચાવી એટલું જ નહીં, ઉરીમાં તેમના જવાનોની ઉત્કૃષ્ટ કામગીરી જોઈ ભારત સરકારે કર્નલ ભટ્ટની બટાલીયનને યુનાઈટેડ નેશન્સની શાન્તી સ્થાપક સેના તરીકે લેબેનોનમાં મોકલી.

મહેનત અને કાર્યમાં સમ્પુર્ણ રીતે સમર્પીત હોય તો માણસ ઘણી ઉંચાઈઓ સર કરી શકે. હવે કર્નલ ભટ્ટને માઉન્ટન બ્રીગેડના ડેપ્યુટી કમાન્ડરનું પ્રમોશન આપી અરુણાચલ પ્રદેશમાં ચીનની સીમા પર 14,000 ફીટની ઉંચાઈ પર મોકલવામાં આવ્યા. આ એવો વીકટ પ્રદેશ છે જેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એક તો ત્યાં એટલી અસહ્ય ઠંડી પડે છે કે શરીરની સમ્ભાળ લેવામાં જરા પણ સરતચુક થાય તો હાથ કે પગમાં frost bight થઈને ત્યાં ગેંગ્રીન(માંસમાં સડો) થઈ જાય અને જે હાથ કે પગમાં તેની અસર થઈ હોય તે કાપી નાખવો પડે. રસ્તા પણ એવા દુર્ગમ કે 4 x 4 પાવરના ત્રણ ટન વજન

ઉંચકી શકે તેવી ટ્રક એક જ ટન વજન લઈ 25 કીલોમીટરનું અન્તર ચાર કલાકમાં પુરું કરી શક્તી. એટલું જ નહીં, આવી એક જ ખેપ કર્યા બાદ વાહનને સમારકામ કે મેન્ટેનન્સ માટે ફીલ્ડ વર્કશોપમાં મોકલવું પડે. અધુરામાં પુરું તેમના બ્રીગેડ કમાન્ડર માંદા પડી ગયા અને તેમને હૉસ્પીટલમાં દાખલ થવું પડ્યું. કર્નલ ભટ્ટને બ્રીગેડ કમાન્ડરનો ચાર્જ લેવો પડ્યો. ફરી એક વાર તેમને સોંપવામાં આવેલ કપરી કામગીરી નીયત સમય કરતાં વહેલી પુરી કરી. આ કાર્ય માટે ભારત સરકારે તેમને વીશીષ્ટ સેવા મેડલ એનાયત કર્યો.

માણસની કાબેલીત એક વાર પુરવાર થઈ જાય ત્યાર પછી તેને પાછા વળીને જોવું પડતું નથી. તેમની પદવૃદ્ધી થતી ગઈ. બ્રીગેડીયરનું પ્રમોશન મળ્યું અને ત્યાર પછી મેજર જનરલના પદ પર તેમને આસામમાં આવેલી માઉન્ટન ડીવીઝનના કમાન્ડર તરીકે 20,000 સૈનીકોની વીશાળ સેનાનો કમાન્ડ આપવામાં આવ્યો. અહીં તેમને ULFA તથા બોડો ત્રાસવાદીઓ સામે અભીયાન ચલાવવાનું હતું. આસામમાં આવેલી પેટ્રોલીયમ રીફાઈનરીની પાઈપલાઈન ઉડાવી મુકનારા ULFA ત્રાસવાદીઓ તથા બોડોલૅન્ડની માગણી માટે આસામના ચાના બગીચામાં કામ કરનાર

મજુરોની નીર્ઘૃણ હત્યા કરનાર ત્રાસવાદીઓ સામે તેમણે આક્રમક પેટ્રોલીંગ, સંરક્ષણ અને ઉગ્રવાદીઓના કૅમ્પ નષ્ટ કરી દેશદ્રોહીઓની પ્રવૃત્તી પર નીયન્ત્રણ કર્યું.

મેજર જનરલ પીયુષ ભટ્ટ, SM, VSM (Retd) હાલમાં અમદાવાદમાં નીવૃત જીવન ગાળી રહ્યા છે.

મારી નજર સામે હજી પણ પાકીસ્તાનના મસ્તપુર ગામમાં આવેલી જમરુખની વાડીમાં પ્રથમ વાર મળેલા હૅલ્મેટ, ખુખરી અને રાઈફલધારી કૅપ્ટન મારી સાથે હસ્તધુનન કરી પરીચય આપે છે, I am Captain Bhatt...

મેઘધનુષ

સજ્જ થઈને દુશ્મનો આવે ભલે,
સત્ય અન્તે જીતશે શસ્ત્રો વગર.

–સુનીલ શાહ

12

મારા દેશ, મારા મીત્રો,
તમને 'અલવીદા' કઈ રીતે કહી શકું?

'કૅપ્ટન દ્વારા લખાયેલી 'જીપ્સીની ડાયરી' વાંચતી વખતે હમ્મેશાં એવું લાગતું રહ્યું કે કૅપ્ટન એક શૌર્યવાન યોદ્ધાની સાથે સાથે એક સીદ્ધહસ્ત સાહીત્યકાર પણ છે. જીપ્સીની ડાયરીમાં એમના વીશાળ વાચનનો અને અદ્‌ભુત લેખનશૈલીનો પરીચય સાંપડે છે. તેઓ મીલીટરીમાં ન ગયા હોત તો જરુર ખ્યાતનામ કવી કે લેખક બન્યા હોત! જો કે એમણે એ જ માર્ગ પસન્દ કર્યો જે એમને આત્મસાર્થકતા(Self actualisation)ની ઉંચાઈ સુધી દોરી ગયો. પ્રસ્તુત છે 'જીપ્સીની ડાયરી'નું સમાપન

અનુક્રમણીકા

કૅપ્ટન નરેન્દ્ર ફણસેએ પોતાની ડાયરીનું સમાપન અત્યન્ત કાવ્યમય રીતે કર્યું છે. જો કે, સમગ્ર ડાયરી વાંચતી વખતે મને એવું લાગતું હતું કે એક 'મહાકાવ્ય'ને માણી રહ્યો છું. મારી આ અનુભુતીની ગવાહી આપશે, 'જીપ્સીની ડાયરી'નાં અન્તીમ પૃષ્ઠો...

'અમદાવાદની ડ્યુટી પુરી કરી ભુજ પાછા જવાનો સમય આવ્યો ત્યાં મને બ્રીટીશ હાઈકમીશનમાંથી વીઝા માટેના ઈન્ટરવ્યુનો પત્ર મળ્યો! મારી બે મહીનાની રજા બાકી હતી તેથી હું રજા પર ઉતરી ગયો. તે સમયે અખબારોમાં બ્રીટનના ઈમીગ્રેશન ઑફીસર્સ ઘણી સખ્તાઈ દાખવે છે, આપણા લોકો પ્રત્યે વર્ણદ્વેષભર્યો વ્યવહાર કરે છે એવા સમાચાર આવતા રહેતા હતા. મને તેની ચીંતા નહોતી. મારી પાસે સત્તાવાર વીઝા હતો. અનુરાધાને સારી નોકરી મળી હતી. અમારી પાસે રહેવા માટે સ્વતન્ત્ર ફ્લૅટ હતો, તેથી અમને સરકારી બેનીફીટનો આશ્રય લેવાની જરુર નહોતી. આ સખ્તાઈ પાછળ કયાં કારણ હતાં તેની માહીતી અખબારોમાં આવતી નહોતી; પરન્તુ લગ્નજીવન નીભાવવાના બહાને લોકો બ્રીટન જતા હતા અને ત્યાં પહોંચ્યા બાદ વીના વીલમ્બે છુટાછેડા લઈ, બ્રીટનમાં રહી પડતા હતા. તેથી આવો વીઝા આપવા પાછળનો પ્રાથમીક ઉદ્દેશ પુરો થાય છે કે કેમ તેની પુરી તપાસ કરવાનો ઈમીગ્રેશન અધીકારીઓને ખાસ હુકમ આપવામાં આવ્યો હતો. અનુરાધા અને હું આ શ્રેણીમાં નહોતાં, તેથી હું નીશ્ચન્ત હતો. મેં વૉલન્ટરી રીટાયરમેન્ટની અરજી કરી. ફૉર્સ હેડક્વાર્ટર્સ મારા ડાયરેક્ટર જનરલ મારા સંજોગોથી વાકેફ હતા. તેમણે મારી અરજી મંજુર કરી અને બધી કાર્યવાહી સમયસર પુરી થઈ. મીત્રો અને પ્રીયજનોની વીદાય લઈ હું મુમ્બઈ ગયો અને ત્યાંથી સીંગાપુર ઍરલાઈન્સ દ્વારા લંડન જવા નીકળ્યો.

હીથ્રો ઍરપોર્ટ પર ઉતાર્યા બાદ ઈમીગ્રેશન ઑફીસરે મને રોકાવાનું કહ્યું. મને પ્રવેશ આપતાં પહેલાં તેમને અનુરાધા સાથે વાત કરવી હતી! તેમને ખાતરી કરવી હતી કે અમે 'પ્રાઈમરી પર્પઝરુલ'નો પુરો અમલ કરી રહ્યાં હતાં કે કેમ. તેમણે લાઉડસ્પીકર પર ઍનાઉન્સ કરી અનુરાધા, કાશ્મીરા અને રાજેનને ઈમીગ્રેશન બૅરીયર પર બોલાવ્યાં. તેમને પુછપરછ દ્વારા ખાતરી કરવી હતી કે તેમને ખરેખર મારી સાથે સ્નેહ સમ્બન્ધ હતો કે કેમ! તેઓ આવ્યાં અને ઈમીગ્રેશન ઑફીસરે અમારા સૌના ચહેરા પર સ્નેહ અને આનન્દનો પ્રકાશ જોયો, હર્ષોલ્લાસભર્યાં હાસ્ય જોયાં. તેમણે કોઈ પ્રશ્ન પુછ્યા વગર મારા પાસપોર્ટ પર સીક્કો માર્યો, 'ગુડ લક' કહ્યું અને બૅરીયરનો દરવાજો ખોલી નાખ્યો. ચાર વર્ષ પહેલાં આ જ સ્થળે મારા પ્રીયજનો મને મુકવા આવ્યાં હતાં. આજે ઈમીગ્રેશન ચેક પોઈન્ટના દરવાજાથી અનુરાધા અને અમારાં બાળકો સુધી ચાલેલાં ચાર પગલાંમાં અમારો ચાર વર્ષનો વીયોગ ઓગળી ગયો હોય તેવું લાગ્યું. આ ચાર વર્ષની ખડતલ જીન્દગી દરમીયાન મારી સાથે રણના ખારાપાટ તથા હીમાચ્છાદીત પહાડો ખુંદનાર મારા સાથી સાર્જન્ટ મેજર ગુરબચનસીંહ, બલબીરચન્દ્ર, તોતારામ, ડૉકટર મોહાન્તી, અજીત પાલ, રવીન્દ્ર નાયર, ગજેન્દ્રસીંહ જામવાલ, ઠાકુર કરમચંદ, દર્શનસીંહ, અજીતસીંઘ, અરવીંદ વૈષ્ણવ મારા જીવનના ભાગીદાર એવા મારા સાથીઓની સ્મૃતી મારી આસપાસ

જીવી રહી હતી. અન્તરના કાનમાં સમ્ભળાતો હતો સરકંડાનાં જંગલમાં કાળાં તેતરનો અવાજ ‘સુભાન તેરી કુદરત’, રાતના અન્ધારામાં મારી તરફ તણાયેલી લાઈટ મશીનગનનો કોક થવાનો અવાજ... કડક સ્વરે ‘હોલ્ટ હુકમદાર’નો પડકાર...

તંગધારના હીમાચ્છાદીત શીખર અને મારી નજર સામે કડાકા સાથે થયેલો હીમપ્રપાત.. આ બધા પ્રસંગોની સ્મૃતી મને આખરી વીદાય આપી રહી હતી. હાથ હલાવીને જાણે સહુ એક સન્દેશ આપતાં હતાં :

‘શુભાસ્તે પન્થાનઃ’ નવો દેશ, નવું સાહસ તને મુબારક નીવડે એવી અમારી દુઆ છે! ઑફીસર્સ મેસમાં થયેલી મારી વીદાયમાનની પાર્ટીમાં મારા મીત્ર ડૉકટર ચાંદે ગીત ગાયું હતું તે યાદ આવ્યું:

‘ચલતે ચલતે, મેરે યે ગીત યાદ રખના,
કભી અલ્વીદા ના કહના!’

મારા દેશ, મારા મીત્રો, તમને ‘અલવીદા’ કઈ રીતે કહી શકું? તમે તો મારા હૃદયમાં અમીટ અંકાઈ ગયા છો.

બ્રીટનમાં થયેલો મારો પ્રવેશ મારા માટે પુનર્જન્મ હતો. એક નવો અવતાર, અહીં હું કેવળ નામધારી જીવ હતો. લાખો

નાગરીકોમાંનો એક અજાણ્યો માનવ. સ્લોન વીલ્સનના નાયક 'મૅન ઈન અ ગ્રે ફ્લેનલ સ્યુટ' જેવો. લંડનની ટ્યુબ કે ન્યુયોર્કની મેટ્રોમાં રાખોડી રંગના સુટમાં પ્રવાસ કરનાર હજારો વ્યક્તીઓમાંની એક. અહીં મારા ખભા પર મારી રૅન્કનું સમ્રાટ અશોકના ત્રણ સીંહોનું રાજચીહ્ન નહોતું. મારી ડીગ્રીની અહીં કોઈ કીમ્મત નહોતી. ઉમ્મર 49મા વર્ષે મારે નવેસરથી જીવન શરુ કરવાનું હતું. નવી જીન્દગી અને અનીશ્ચીતતાની મોટી ખાઈ મારી સામે નવા પડકાર લઈને ઉભી હતી, હું તૈયાર હતો. ભારતીય સેના તથા બૉર્ડર સીક્યોરીટી ફૉર્સની સખત પણ ગૌરવપુર્ણ કારકીર્દીએ મને જીવનના કોઈ પણ પડકારને ઝીલવા માટે તૈયાર કર્યો હતો. તેમણે મને એક અમુલ્ય ભેટ આપી હતી. તેમણે મને એક અમુલ્ય ચીજ આપી હતી : 'લક્ષ્ય.'

અમે હીથ્રો ઍરપોર્ટની બહાર નીકળ્યાં. આકાશમાંથી વાદળાં હઠી ગયાં હતાં. મધ્યાહ્નનો સુર્ય ઝળહળી રહ્યો હતો. મારું ભારતજીવન પુરું થયું હતું. મારા જીવનમાં એવા પુણ્યાત્માઓ અને મહાનુભાવો આવી ગયા જેમણે મારા જીવનને ધન્યતાની ઘડીઓ બક્ષી. જીવનમાં એક વધુ તક મળશે તો ક્યારેક તેની પણ વાત કહીશ. અત્યારે તો અમારા ઝાઝા કરીને જુહાર વાંચશો. આજે તો 'જયહીન્દ' કહી આપની રજા લઈશ.

મેઘધનુષ

એક વાત સાચી કે મનુષ્ય હાલના કે ભવીષ્યના જન્મનું ભાગ્ય તે પોતે દરરોજ લખતો હોય છે. મને કર્મની ફીલસુફીનું જ્ઞાન નથી. સ્વાનુભવથી આ જીવ એટલું જ કહી શકે છે કે તેના જીવનમાં જે કટોકટીપુર્ણ, આઘાતપુર્ણ બનાવો બન્યા, તેને માટે તે પોતે જ જવાબદાર હતો. તેણે જે ભોગવ્યું, અનુભવ્યું તે તેણે લીધેલા નીર્ણય અને તેના પર કરેલ અમલનું પરીણામ હતું. આ સીધો સાદો 'કૉઝ ઍન્ડ ઈફેક્ટ'નો નીયમ છે. આપણી કહેવત છે કે 'હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગ્યાં', જેની ગહનતા મારા જેવા સામાન્ય માણસને જીવનના સંધ્યાકાળે જ સમજમાં આવતી હોય છે. મેં લીધેલા કેટલાક ખોટા નીર્ણયોને મારા હાથે ભુલ થઈ કહી તેની જવાબદારીમાંથી છુટી જવાનો પ્રયત્ન કરવાના પાપમાંથી બચી શક્યો હોત. 'લક્ષ્ય' કદાચ ઓછું કષ્ટદાયી હોત.

–કૅપ્ટન નરેન્દ્ર

IV

અમારાં પ્રકાશનો

અનુક્રમણીકા

નવી દૃષ્ટી,નવા વીચાર,નવું ચીન્તન માણવા ઈચ્છતા વાચક બીરાદરો માટે 'મણી મારુ પ્રકાશને' ઈ.બુક્સનું પ્રકાશન કરવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું છે. અમારું પ્રત્યેક પ્રકાશન માત્ર સદ્ વીચારોના પ્રસાર માટે વાચકોને નીઃશુલ્ક મળે છે. અમે 22 જુલાઈ, 2018 સુધીમાં નીચે મુજબની 24 ઈ.બુક્સનું પ્રકાશન કર્યું છે :

1.	'અભીવ્યક્તી' બ્લોગ પર મુકાયેલા પ્રા. રમણ પાઠક (વાચસ્પતી)ના 25 લેખોની 'અભીવ્યક્તી' – ઈ.બુક – 01 (પાનાં : 113; મુલ્ય : મફત)
2.	'અભીવ્યક્તી' બ્લોગ પર મુકાયેલા શ્રી. દીનેશ પાંચાલના 25 લેખોની 'અભીવ્યક્તી' – ઈ.બુક – 02 (પાનાં : 108; મુલ્ય : મફત)
3.	'અભીવ્યક્તી' બ્લોગ પર મુકાયેલા શ્રી. મુરજી ગડાના 25 લેખોની 'અભીવ્યક્તી' – ઈ.બુક – 03 (પાનાં : 127; મુલ્ય : મફત)
4.	પ્રા. રમણ પાઠક (વાચસ્પતી)ના ચીન્તનાત્મક 37 લેખોની (ઈ.બુક) – 'વીવેક–વલ્લભ' (પાનાં : 190; મુલ્ય : મફત)
5.	પ્રા. રમણ પાઠક (વાચસ્પતી)ના 18 વીષયો પર લખેલા ચીન્તનાત્મક લેખોમાંથી 206 રૅશનલમુદ્દાઓ તારવી કાઢીને 'વીવેકવીજય' ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. આ ગ્રંથની (ઈ.બુક) – 'વીવેકવીજય' (પાનાં : 131; મુલ્ય : મફત)
6.	શીક્ષણવીદ્ ડૉ. શશીકાંત શાહની ઈ.બુક 'આનન્દની ખોજ' (પાનાં : 53; મુલ્ય : મફત)
7.	શીક્ષણવીદ્ ડૉ. શશીકાંત શાહની ઈ.બુક 'ટીન–એજ'માં બોયફ્રેન્ડથી સાવધાન' (પાનાં : 51; મુલ્ય : મફત)

8.	'અભીવ્યક્તી' બ્લોગ પર મુકાયેલા શ્રી. રોહીત શાહના 25 લેખોની ઈ.બુક 'અભીવ્યક્તી'–ઈ.બુક – 04 'અધ્યાત્મના આટાપાટા' (પાનાં: 111; મુલ્ય : મફત)
9.	શીક્ષણવીદ્ ડૉ. શશીકાંત શાહની ઈ.બુક 'આનન્દનું આકાશ' (પાનાં : 116; મુલ્ય : મફત)
10.	પ્રા. રમણ પાઠક (વાચસ્પતી)ની આત્મકથાની (ઈ.બુક) – 'આત્મઝરમર' (પાનાં : 257; મુલ્ય : મફત)
11.	આર્યસમાજી અને લેખક શ્રી. નાથુભાઈ ડોડીયાની ઈ.બુક 'દુઃખ નીવારણના ભ્રામક ઉપાયો' (પાનાં : 26; મુલ્ય : મફત)
12.	'અભીવ્યક્તી' બ્લોગ પર મુકાયેલા શ્રી. એન. વી. ચાવડાના 14 લેખોની 'અભીવ્યક્તી' – ઈ.બુક – 05 'ચાર્વાક દર્શન' (પાનાં : 96; મુલ્ય : મફત)
13.	'અભીવ્યક્તી' બ્લોગ પર મુકાયેલા શ્રી. દીનેશ પાંચાલના 20 લેખોની ઈ.બુક 'અભીવ્યક્તી' – ઈ.બુક – 06 'સત્યસન્દુક' (પાનાં : 110)
14.	શીક્ષણવીદ્ ડૉ. શશીકાંત શાહની ઈ.બુક 'સમ્બન્ધમીમાંસા' (પાનાં : 83; મુલ્ય : મફત)
15.	શીક્ષણવીદ્ ડૉ. શશીકાંત શાહની ઈ.બુક 'જીન્દગી કઈ રીતે જીવશો ?' (પાનાં : 75; મુલ્ય : મફત)
16	'અભીવ્યક્તી' બ્લોગ પર મુકાયેલા શ્રી. વલ્લભ ઈટાલીયાના 10 લેખોની ઈ.બુક 'અભીવ્યક્તી' – ઈ.બુક – 07 'વીચારયાત્રા' (પાનાં : 84; મુલ્ય : મફત)
17	અભીવ્યક્તી' બ્લોગ પર મુકાયેલા શ્રી. બી. એમ. દવે (જેલ ખાતાના નીવૃત્ત પ્રશાસક અને લેખક)ના 08 લેખોની ઈ.બુક 'ભ્રમ ભાંગ્યા પછી…' (પાનાં : 90; મુલ્ય : મફત)
18	'અભીવ્યક્તી' બ્લોગ પર મુકાયેલા સુશ્રી. કામીની સંઘવીના 11 લેખોની ઈ.બુક 'અભીવ્યક્તી' – ઈ.બુક – 09 'કીતની હકીકત, કીતના ફસાના ?' (પાનાં : 72; મુલ્ય : મફત)

19	'અભીવ્યક્તી' બ્લોગ પર મુકાયેલા શ્રી. દીનેશ પાંચાલના 12 લેખોની ઈ.બુક 'અભીવ્યક્તી' – ઈ.બુક – 10 'રૅશનાલીઝમનો ઘંટનાદ' (પાનાં : 93; મુલ્ય : મફત)
20	'અભીવ્યક્તી' બ્લોગ પર મુકાયેલા શ્રી. રમેશ સવાણીના 14 લેખોની ઈ.બુક 'અભીવ્યક્તી' – ઈ.બુક – 11 'દેતે હૈં ભગવાન કો ધોખા' (પાનાં : 136; મુલ્ય : મફત)
21	'અભીવ્યક્તી' બ્લોગ પર મુકાયેલા શ્રી. દીનેશ પાંચાલના 12 લેખોની ઈ.બુક 'અભીવ્યક્તી' – ઈ.બુક – 12 'રૅશનાલીઝમનો ઘંટનાદ–2' (પાનાં : 110; મુલ્ય : મફત)
22	'અભીવ્યક્તી' બ્લોગ પર મુકાયેલા શ્રી. દીનેશ પાંચાલના 12 લેખોની ઈ.બુક 'અભીવ્યક્તી' – ઈ.બુક – 13'રૅશનાલીઝમનો ઘંટનાદ–3' (પાનાં : 122; મુલ્ય : મફત)
23	શીક્ષણવીદ્ ડૉ. શશીકાંત શાહની ઈ.બુક 'સંતાનોમાં સંસ્કારસીંચન' (પાનાં : 95; મુલ્ય : મફત)
24	શીક્ષણવીદ્ ડૉ. શશીકાંત શાહની ઈ.બુક 'મૃત્યુમીમાંસા' (પાનાં : 34; મુલ્ય : મફત)
25	શીક્ષણવીદ્ ડૉ. શશીકાંત શાહની ઈ.બુક 'જીપ્સીની ડાયરી'–'એક સૈનીકની નોંધપોથી' (પાનાં : 112; મુલ્ય : મફત)

મણી મારુ

●'ઈ.બુક' પ્રકાશક●

405, સરગમ એપાર્ટમેન્ટ,

નવસારી કૃષી યુનીવર્સીટી સામે,

વીજલપોર. જીલ્લો : નવસારી

પોસ્ટ : એરુ એ. સી. – 396 450

સેલફોન : 9537 88 00 66

ઈ.મેઈલ : govindmaru@yahoo.co.in

V

મારી મીણબત્તી તો
બન્ને છેડે બળતી રહે છે,
તે આખી રાત ટકી ન શકે;
પરન્તુ હે મારા મીત્રો
અને
હે મારા શત્રુઓ!
તેનો પ્રકાશ તો
સોહામણો હોય છે.

–થૉમસ હુડ

અનુક્રમણીકા

VI

તેજ નહીં, અન્ધાર છે;
કોણ સર્જનહાર છે?

કેટલો પડકાર છે,
શ્વાસનો પણ ભાર છે.

ચલ, સમેટી લે બધું,
કોણ બોલ્યું : 'વાર છે'?

રોજ પુછે ઘર મને,
કોઈ ખુલ્લું દ્વાર છે?

ક્યાં ખુશામત આવડી,
દોસ્ત! સમજણ બહાર છે.

હું પડીને જોઉં છું,
કોણ ઉંચકનાર છે?

–સુનીલ શાહ

અનુક્રમણીકા

૨૦૦૮ના અંતમાં મેં 'જિપ્સીની ડાયરી' લખવા લીધી.
www.captnarendra.blogspot.com નામના બ્લૉગમાં શરૂ થયેલી
મારી ભ્રમણગાથામાં પાનાં ઉમેરાતાં ગયાં,
સ્નેહીઓનું વર્તુળ વધતું ગયું.
૧૯૬૫ તથા ૧૯૭૧નાં યુદ્ધોનો આંખો દેખ્યો અહેવાલ
મિત્રોને ગમ્યો અને આગ્રહ કર્યો :
આને પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરો.
'યુદ્ધસ્ય કથા: રમ્યા:'માં મારી દૃષ્ટિએ
યુદ્ધોની વાતોમાં જે રોમાંચ તથા વીરરસ છે,
તેમાં મહત્ત્વ યોદ્ધાઓના શૌર્યને છે. કથનકર્તાને નહીં.
અહીં કહેવાયેલી વાતોમાં રણમેદાનમાં મારી સાથે રહેલા
મારા સાથી સૈનિકોના તથા જાતે અનુભવેલા
પ્રસંગો વર્ણવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

